

תפקידם של יהודים מזרחים בייצור "ערבים שקטים" בעיתונות בשפה הערבית בישראל וההתנגדות הפלסטינית לו

אמל ג'מאל

מבוא

בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, בדומה למשטרים הגמוניים אחרים, הפכה התקשורת למנגנון מרכזי של חברות-מחדש, שני רק למערכת החינוך, הפועל לייצור הסכמה ולעיצוב הדמיון הקולקטיבי המשותף של אזרחי המדינה (פילק, 2006; Peleg, 2007). הלכה למעשה, העיתונות העברית, הן המפלגתית והן בבעלות פרטית, ובכלל זה גם רדיו קול ישראל, היו קשורים בעבותות לגופי המידע שפעלו במשרד ראש הממשלה, משרד החוץ וצבא הגנה לישראל (לבל, 2005; Frenkel, 1994; Dor, 2005). ואכן, אף שניכרו ביניהם הבדלים, מרבית אמצעי התקשורת העבריים היו מגויסים בכל הנוגע לסוגיות ביטחון ומדיניות חוץ, דבר שנמשך באופן מסורתי, ובעוצמה משתנה, עד ימינו אלה (Caspi and Limor, 1999; Liebes 1997; Cohen and Wolfsfeld, 1993). מדיניות של ייצור הסכמה שנושענה על אמצעי הכנעה, משמוע ומשטור נוקשים אף יותר, יושמה עד מהרה על האזרחים הפלסטינים שנותרו בגבולות המדינה לאחר הנכבה. מדינת ישראל שאך קמה לא במהרה השלימה עם קיומו של מיעוט ערבי בגבולותיה והחלה מפתחת מדיניות ביטחוניסטית כלפי מיעוט זה, שכללה היבטים של אלימות פיזית ואלימות סמלית. היבטים אלה, הפיזי והסמלי, השלימו אחד את השני בחתירה להשגת הגמוניה יהודית מלאה בשטחי המדינה. הספרות המחקרית הקיימת בנושא (פלד, 1993; גביזון ואבוריא, 1999; ג'מאל, 2004), מצביעה על החשיבות המכרעת שיש להארת פעולתם השלובה של שני מישורי מדיניות אלה כדי לקבל תמונה שלמה יותר על מערכת היחסים שבין המדינה לבין המיעוט הערבי שבתוכה.

ראוי להקדים ולהדגיש כי קווי המדיניות שפותחו בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה ביחס למיעוט הערבי קיבעו תבניות התייחסות שנמשכות עד ימינו, שביטויין בין היתר בסיקור תקשורתי שלילי, במעורבות שירות הביטחון הכללי במערכת החינוך ובמדיניות התכנון הקרקעי והבניה (Reiter, 2009). רבות מן ההתייחסויות המחקריות מתמקדות בהיבטים החומריים-פיזיים של מדיניות זו, ובעיקר נבחנו מדיניות הביטחון השוטף של הממשל הצבאי ומדיניות נישול הקרקעות (בויםל, 2007; Yiftachel, 2006). דא עקא, מחקרים אלה, אף שמקדמים אותנו צעד נוסף לקראת הבנת היגיון המדינה, עדיין אין בהם כדי להצביע על שלושה היבטים נוספים שהם מרכזיים ביותר להבנת מערכת היחסים שבין מדינת ישראל לבין המיעוט הערבי שבתוכה: הראשון, חשיבותו של השילוב שבין היבטים חומריים לבין היבטים תרבותיים בהבנת עוצמתה של המדינה המודרנית ומדיניות הקולוניזציה הפנימית שהיא מנהלת, על אחת כמה וכמה במקרים של מדינה אתנית, החותרת להגמוניה גאו-פוליטית וחברתית (Zureik, 1978). היבט שני הוא פרקטי ונוגע לאופי התפקיד שממלאים מנגנוני האידאולוגיים של המדינה בייצור הגמוניה תרבותית, המהווה משטר הצדקה להגמוניה הפוליטית. היבט שלישי נוגע לניצני המאבק הערבי כנגד ההגמוניה המדינית, שבאו לידי ביטוי בהתפתחותו של מרחב ציבורי ערבי אלטרנטיבי-חתרני, המתבונן במציאות החדשה ומספק נקודת מבט ביקורתית, החותרת תחת התודעה הכנועה שהמדינה ניסתה להבנות (אייל, 2005). מרחב ציבורי ערבי אלטרנטיבי זה אפשר את צמיחתה של תודעה ערבית, הנאמנה לזהותה הלאומית, אך ריאלית בתפיסת עולמה הפוליטית.

מנגנון ההסברה של המדינה הישראלית פעל בתיאום עם משרד החינוך והממשל הצבאי כחלק מהמאמץ האדיר להשריש "תפיסת מציאות" חדשה, מוכתבת-משטר, בקרב האזרחים הפלסטינים. לפי תפיסת מציאות חדשה זו האזרחים הפלסטינים הוצגו כמיעוט נסבל במדינה היהודית, ועל מנת לדכא התנגדויות פוטנציאליות, האחרונות הוצגו כפרי דמיון קיצוני ולא ריאלי, שייסכנו את הפריוילגיות שהאזרחים הפלסטינים זוכים להן בהשוואה למצבם הפוליטי ורמת חייהם של ערבים במדינות ערב. יתרה מכך, מדיניות זו נועדה לפאר את עליונותה התרבותית של החברה היהודית, תוך רמיזה לנחשלותה התרבותית, הכלכלית והחברתית של החברה הערבית.¹ כדי להצדיק את הקולוניזציה התרבותית, הפוליטית והצבאית של החברה הערבית ומרחבה הגאוגרפי נעשה שימוש בהצדקות פוליטיות ותרבותיות (בויםל, 2007).

1 יצחק לבון, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 1 בנובמבר 1953. גנזך המדינה.

כצד המגננונים האידאולוגיים הישירים שיוסדו מיד לאחר 1948, כדוגמת מערכת החינוך, שתכליתם המרכזית הייתה השגת מונופול על עיצוב התודעה בחברה הערבית, הוקמו גם מספר עיתונים בשפה הערבית.² עיתונים אלו, שנשלטו על ידי ההסתדרות והמפלגות הציוניות מפא"י ומפ"ם, כיוונו לאלטיה הערבית המשכילה ושאפו להפוך למקור מידע ופרשנות ראשי בחברה הערבית.³ זאת במטרה למסגר מחדש תודעה ערבית, אשר תאפשר את הנורמליזציה של ישראל כמדינה יהודית באזור. ההסתדרות והמפלגות הציוניות הדומיננטיות, שזיהו את עצמן עם המדינה ומטרותיה ביקשו להבטיח שאזרחיה הפלסטינים של המדינה יקבלו את קיומה כתופעה מוגמרת, קבועה וכחלק מהסדר הטבעי בסביבתם.

המאמר מבקש להציג ולנתח את צמיחת הדיאלקטיקה הניגודית שבין המדינה הישראלית למיעוט הערבי. המאמר יתמקד בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, אך יתייחס גם להתפתחויות מסוימות עד לשנות השמונים. זאת אעשה תוך חידוד החיבור שבין היבטי הביטחון השוטף של הממשל הצבאי לבין היבטי המשטור התרבותיים, הבאים לידי ביטוי בניסיון לפקח על המרחב הציבורי הערבי שאך החל להבנות מחדש לאחר הנכבה. טענתי המרכזית היא שמגננוניה האידאולוגיים של המדינה – מרכז ההסברה, משרד העיתונות הממשלתי וסוכנות הפרסום הממשלתית – פעלו בתיאום עם הממשל הצבאי בניסיון לעצב את התודעה של הקהילה הערבית שנותרה בגבולות המדינה היהודית ולהבנות מה שכונה על ידי שמואל טולדנו, מי שהיה יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים בשנים 1965–1977, "ערבים שקטים". מדיניות זו ביקשה להשלים את הניסיון לחדור לקהילה הפלסטינית ולשלוט בה בחסות הממשל הצבאי שנכפה על האזורים הפלסטינים אחרי 1948. כך, בעוד שהממשל הצבאי ביקש להשיג שליטה פיזית וחומרית על הקהילה הפלסטינית, הרי שגופי ההסברה המדינתיים, ובפרט גופי תקשורת שהיו בשליטת המדינה, שאפו להשיג שליטה תרבותית ותודעתית באמצעות הפעלת אמצעי אלימות אידאולוגיים. גופי הסברה אלה חתרו לספק מידע ופרשנויות כדי לעצב מחדש את תודעתם של האזרחים הפלסטינים ולמשטר את זהותם.

מדיניות ההסברה הרשמית ביקשה אם כן להבנות זיכרון קולקטיבי ערבי המנותק מסביבתו התרבותית ומעברו ההיסטורי ושמרחבו הגאוגרפי תחום

2 מדובר לפחות בשני עיתונים אך ייתכן שהיו יותר שהופיעו לתקופות קצרות ביותר.

3 את הקשר בין ההסתדרות למדינה ניתן לראות בישיבות של הנהלת העיתון ובייצוג של שני מוסדות אלה בוועדות המייעצות לעיתון. נספח: מטרותיו של העיתון אל יום, סעיף

3 (21.1.1963), ארכיון המדינה, ג-3551/4.

למדינת ישראל בלבד (ג'מאל, 2008). עיצוב התודעה החברתית נועדה להבטיח רתיעה, נאמנות ואף הצמחת תחושת שייכות למדינה החדשה, זאת תוך טשטוש הקשר עם העבר או לפחות התעלמות ממנו כגורם פוליטי לגיטימי במערכת היחסים שבין המיעוט למדינה. לצורך כך, גופי התקשורת של המדינה התעלמו מן ההיסטוריה הפלסטינית או פירשוה מחדש וביקשו להבנות תודעה היסטורית חדשה. מגמה דומה ניתן למצוא במערכת החינוך הפורמלית לאזרחים הפלסטינים בישראל ששילבה במערך הלימודים ספרי לימוד חדשים שהדגישו את הנרטיב הציוני (שם). תודעה חדשה זו הייתה עתידה להפוך את המיעוט הפלסטיני ל"ערבים ישראלים"; קטגוריה זהותית זו טומנת בחובה הנחה בדבר כניעות למצב החדש ואת קבלתו לצד הבניית התקווה שחסרונותיו ייעלמו בהדרגה ביחס ישר למידת הנאמנות וההסתגלות (רבינוביץ, 1993).

בחינה ביקורתית של יישומי מדיניות המידע ומשטור התודעה בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה כלפי הקהילה הערבית, מראה שהללו הובלו על ידי "יהודים-ערבים", היינו יהודים שמוצאם מארצות ערב. אחת הדרכים, שהיו פתוחות בפני אליטה מצומצמת מקרב יהודים מזרחים לטפס בסולם החברתי והפוליטי בחברה הישראלית, הייתה השתלבות במוסדות השלטון ובהנהגתם.⁴ היו מי שהשתלבו במידה כזו או אחרת במפלגת השלטון מפא"י מתוך שאיפה לייצג את צורכי הקהילות הספרדיות והמזרחיות (מאיר-גליצנשטיין, 2004). אחרים חיפשו אפיקי השפעה במסגרת המוסדות המדינתיים הדומיננטיים, שהמרכזיים שבהם היו ההסברה והתקשורת. משכילים מזרחים רבים השתלבו במרכזי ההסברה ובמוסדות התקשורת שקמו, הללו סיפקו סוג חדש של שירות למדינה – שירות ששום קבוצה אחרת מקרב האליטה היהודית-הישראלית לא הייתה יכולה לספקו. יהודים אלו ממוצא תרבותי ערבי, שדיברו את השפה הערבית ויכלו לשוחח עם הקהילה הערבית "בשפתה" (Shenhav, 2006), השתמשו בניסיון העיתונאי והספרותי, שאותו רכשו בארצות מוצאם הערביות, כדי לסייע בהקמת רשת ארגונית תקשורת בשפה הערבית. זאת תוך יצירת הדימוי שארגוני התקשורת הללו הינם אותנטיים ושמטרתם הראשית היא "לשרת" את הצרכים של הקהילה הערבית. כך למעשה הפכו יהודים אלו ממוצא מזרחי לחלק ממערך הכוח הממשמע של המדינה, הן ביחס לאוכלוסייה הערבית והן ביחס למזרחים שנחשפו לפרי תוצרתה הספרותית והעיתונאית של אליטה זו. תפקיד זה של חלק מהאליטה המזרחית בראשית ימיה של המדינה לא זכה

4 מדהים כי לא נעשה מעולם מחקר מקיף על התפקיד שיהודים מזרחים מילאו במדיניות השליטה והמעקב בישראל. בספרות שפורסמה לאחרונה העוסקת ביהודים מזרחים בישראל הם בדרך כלל מוצגים כקורבנות הציונות. ראו שוחט, זיכרונות אסורים.

לתשומת הלב הראויה בספרות המחקר ההיסטורית והסוציולוגית הקיימת על יהודים מזרחים. מרבית העיסוק המחקרי בנושא היהודים המזרחים מהשנים האחרונות משקף אמנם מגמה מחקרית ביקורתית, אך רק כזו המאירה את הדה-לגיטימציה ודפוסי השליטה שהפעילו מנגנוני המדינה כלפי המזרחים ועומדים על מקורות המחאה וההתנגדות המזרחית להגמוניה האשכנזית שחתרה לעצב את תודעתם מחדש בהסתמך על מה שכינה ליסק "אסטרטגיית האפורופוסות" (וייס, 2008; שלום שטרית, 2004; ליסק, 1999).

מנגד, החידוש שמאמרי מציע הוא בחינה של תפקידם של חלק מהאליטה המזרחית בהתוויית והפעלת מנגנוני שליטה תרבותיים כלפי האוכלוסייה הערבית שנותרה במדינת ישראל לאחר מלחמת 1948 ומאוחר יותר, אחרי 1967 גם כלפי האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית ורצועת עזה. בירור תפקידה של אליטה מזרחית זו מערער על שיח הקורבנות שהפך לדומיננטי בעיסוק במזרחים בשנים האחרונות. מאמר זה מבהיר את חלקה של קבוצה משכילה זו מהאליטה המזרחית, שפעלה בשירות מנגנון ההסברה האידאולוגי של המדינה ונטלה על עצמה לסייע במשימה הלאומית של הרחבת השליטה על הקהילה הערבית שנותרה בגבולות המדינה. יהודים מזרחים אלה, שהיו מודעים לתפקידם הפוליטי, פעלו במסגרת מדיניות רשמית שמטרתה הייתה למסגר מחדש את ציפיותיהם של האזרחים והתושבים הערבים מהמדינה בהתאם לאינטרסים של האחרונה.⁵ אמנם לא ניתן להסיק מהדיון במשכילים אלה לגבי כלל האליטה המזרחית בראשית ימיה של המדינה, אך ללא ספק הארת היבט זה מספקת מידע על התפקיד המרכזי שייעדה לה אליטת המדינה ולאופן שבו תרמו המשכילים המזרחים להשגת מטרתיה, על אף שחלק מהם אימצו קו אנטי-ממסדי העומד בניגוד לאליטת ההסברה והתקשורת המזרחית (מיכאל, 1976; בלס, 2009).

זאת ועוד: המאמר עוסק באחד ממנגנוני מדיניות המשמוע שבהם השתמשה מדינת ישראל ביחס למיעוט הפלסטיני, שזכה להתייחסות המחקרית המועטה ביותר והוא התחרות על המרחב הציבורי הפלסטיני בישראל, אשר החל מתאושש וצומח מחדש באופן הדרגתי לאחר הנכבה. נידונים המאמצים שנעשו על ידי המדינה להכנות "ערבים שקטים", וניצני התנגדותן של אליטות ערביות למאמצים אלו. תחילה אדגים את התפקיד שגילמו העיתוננים בערבית שהוצאו לאור על ידי המדינה ושהופעלו על ידי יהודים מזרחים ממוצא תרבותי ערבי. בהמשך אסקור את עלייתו של העיתון אל-אתיחאד כקול אופוזיציוני

5 ריאיון שערכה אודיליה איתן עם שמואל טולדנו, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, ירושלים, 2 באפריל 2008.

וכבימת התנגדות להוגים ואנשי ציבור ערבים נגד מדיניות ההסברה הישראלית שתכליתה אמצעי שליטה על האזרחים הפלסטינים. חשוב להזכיר שלצד אל-אתיחאד פעלו הירחון אל-ג'דיד והדר-שבועון אל-ע'ד, שהעלו תרומה חשובה לכיסוס המרחב הציבורי הערבי ולשמירה על התרבות הערבית המקומית, אך אלה לא יקבלו ביטוי במאמר זה מחמת קוצר היריעה.

המאמר מצביע אפוא על כך שניצני ההתנגדות בחברה הערבית לסדר הסמלי והערכי שניסתה לכפות המדינה החדשה הופיעו כבר בשנים הראשונות לאחר היווסדה, דבר שהיו לו השלכות על סדר ערכי וסמלי זה ועל מעמדם וזהותם של אזרחיה הפלסטינים. עיון בפרוטוקולים של ועדות העורכים של העיתונים אל-יום ואל-אנבא', וראיונות עם אישים בכירים, יהודים-ערבים ופלסטינים, שפעלו בתחום העיתונות הערבית, מאפשרים לי להציע קריאה ביקורתית של תכליתם האידאולוגית של גופי התקשורת המפלגתיים והפרטיים בשפה הערבית, ובכלל זה משמוע ומשטור החברה הערבית באמצעות הניסיון לקבוע את סדר יומה הציבורי, לעצב את תודעתה הקולקטיבית ולהבנות תת-זהויות שתואמות את ציפיות המדינה להפריד ולמשול.

המסגרת האנליטית

קשה לפקפק בתפקידה הגובר של התקשורת בחיים החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים בעקבות ההתפתחויות בשנים האחרונות במרחב המזרח התיכון. את התרחשותו של ה"אביב הערבי" לא ניתן לתאר בלי תשומת לב מיוחדת לתפקידם של הרשתות החברתיות, במיוחד פייסבוק, והתקשורת הגלובלית נוסח אל-ג'זירה. תפקיד זה מחזק את תאוריות ההשפעה הטוענת שהתקשורת לא רק קובעת את חשיבות הנושאים בתודעתם של צרכניה, אלא גם משפיעה על האופן שבו הם חושבים על הסוגיות שהיא מתייחסת אליהם באמצעות מסגורן בהתאם לתפיסת עולמה (Chong and Druckman, 2007). תאוריות המסגור עוברות עדנה בעקבות שינויים המתרחשים בתרבות התקשורת, אשר מחזקים את טענת חוקרים מרכזיים שהתקשורת מאוד רלוונטית להבנת צורות השליטה החברתית והסוציאליזציה הפוליטית (Entman, 1993; Scheufele, 1999).

מערכת היחסים בין שליטה פוליטית ותכנים תקשורתיים הייתה תמיד חלק מרכזי בעיסוק התאורטי ביחסי עוצמה, גם כאשר יחסים אלה נוסחו בצורה עקיפה או מינורית. כבר בחיבורו "על החירות" טען ג'ון סטיוארט מיל שהתקשורת היא כוח עולה שיש להפנות אליו תשומת לב מיוחדת (מיל, 2010). חשיבותה של התקשורת עלתה עם עליית חשיבות הממדים הרכים של העוצמה בזירות

פוליטיות מקומיות וכינלאומיות (Lakoff, 2009; Nye, 2004). קשה להבין את תהליכי עיצוב התודעה האינדיווידואלית והציבורית בימינו בלי להתייחס לאמצעי התקשורת כזירה וכשחקן פוליטי, תרבותי ובעיקר כלכלי. כמו כן, קשה להבין את המאבקים בזירה הכינלאומית, גם כאשר מדובר במלחמה של ממש, בלי להפנות תשומת לב מיוחדת לתקשורת על כליה השונים. בהקשר זה ניתן לראות קשר ישיר בין ממדי העוצמה השונים לבין תאוריות תקשורת שונות. לעוצמה הרכה בשיח התקשורתי של ימינו, במיוחד במה שמכונה דיפלומטיה ציבורית, ישנן מקבילות תאורטיות בתאוריות ותיקות של מדע המדינה והסוציולוגיה, כמו "עוצמה סמלית", "אלימות אפיסטמית" או אפילו מסגור. תיאוריות אלה משקפות את חשיבות העוצמה במישור הידע, התודעה ודעת הקהל, מישורים שלא ניתן לתארם בפוליטיקה העכשווית בלי להתייחס לתפקיד שממלאה התקשורת. מסגור המציאות והבניית התודעה והשגת קונפורמיות לוגית מהווים מאפיין מרכזי של המדינה בבואה להשיג סדר למרות השמירה על שונות חברתית ומרחבי תמרון אינדיווידואליים אוטונומיים.

חשיבותה והשפעתה של התקשורת כאמצעי פוליטי המקדם שליטה תודעתית ומייצר דימויים המסייעים בהשלטת תפיסות עולם מסוימות, משתקפת בזירה הכינלאומית באמצעות שירותי הרדיו והטלוויזיה שהקימו מעצמות שונות לאורך מאה השנים האחרונות. השירות הכינלאומי של ה-BBC הוא דוגמה מאוד טובה לכך. מעצמות רבות הלכו בעקבות דגם זה, כמו רדיו אירופה החופשית, רדיו סאווא או תחנת הטלוויזיה אל-חורה שהקימה ארצות הברית במזרח התיכון בעקבות מלחמת 2003 בעיראק, רדיו מונטה קרלו בערבית ותחנת הטלוויזיה "24" שהקימה צרפת; תחנת הטלוויזיה "רוסיה אל-יום" (רוסיה היום), ערוץ חדשות בערבית שהקימו הרוסים בשנים האחרונות.

ערוצי טלוויזיה ותחנות רדיו אלה משקפים את התפיסה הרווחת שדעת הקהל חשובה מבחינה מדינית ושניתן לעצבה באמצעות הזרמת מידע ממוסגר בהתאם לאינטרסים של מעצמה כזו או אחרת (Larson, 2006). הנדסת דעת הקהל נעשית באמצעות העברת מידע וקידום מסגרות מדיה, שמשמעה בחירת אספקטים מסוימים של מציאות נתפסת, הפיכתם לבולטים יותר ובדרך זו לקדם אופן מסוים להכנתם, פרשנות מסוימת שלהם, תעדוף מוסרי שלהם והמלצות בנוגע לדרך העדיפה להתמודד איתם (Entman, 1989), לאירועים שבמחלוקת בין מעצמות או כוחות מקומיים בשפת הציבור שאליהם מופנים אמצעי התקשורת. קביעת סדר היום של ציבורים אלה הפכה לחלק אינטגרלי

Hotchkiss, 2010; Spivak, 1999; Bourdieu and Accardo, 1999; Entman, 1989; 6
Lukes, 1974.

מהמאבק על שליטה והשפעה בזירה הבינלאומית (Gamson et al., 1992). התפתחות האינטרנט ואמצעי תקשורת חדשים ההופכים את המידע לזמין ומיידי ומאפשרים לאדם להיות חלק מזירת המאבק על התודעה, חיזקו את חשיבות השפעת התקשורת והבליטו את עוצמתה. בעשור האחרון תחום השפעה זה התקבע בספרות המקצועית תחת השם "דיפלומטיה ציבורית" (Price, 2002). המשגה זו החליפה את מה שכונה עד כה הסברה או תעמולה, דבר המשקף את חשיבות ההמשגה, או בשפת התקשורת המסגור, ככלי להצגת סוגיות מרכזיות באופנים המתיישרים עם תפיסת העולם או האינטרסים של כוחות פוליטיים הגמוניים.

התפתחויות אלה בתחום הדיפלומטיה הציבורית מעלות את שאלת ההשפעה של התקשורת והצלחתה לעצב תודעה של ציבורים שאינם נמצאים תחת שליטה ישירה של מעצמה כזו או אחרת. אין ספק שמאוד קשה להעריך את מידת השפעת ה-BBC בערבית על תודעת הערבים במזרח התיכון מאז נסיגת האימפריה הבריטית מהאזור. כמו כן, קשה להעריך את השפעת רדיו אירופה החופשית על תודעת המזרח אירופיים במהלך המלחמה הקרה. עם זאת, ניתן אולי להעריך את מידת ההצלחה של כוח פוליטי הגמוני לעצב תודעה של ציבורים מסוימים הנתונים לשליטתו באמצעות מחקר אמפירי על מקרה מבחן ספציפי. אמנם אין ביכולתו של מחקר כזה לתת מענה מובהק וחד משמעי על שאלת ההשפעה, אך יש בו כדי לספק פרשנות מסוימת לדפוסי הפעולה של האחראים על עיצוב התודעה ומסגור דעת הקהל. מקרה המבחן המתואר להלן איננו מאפשר לקבוע את ההשפעה הישירה של מדיניות ההסברה הישראלית, אך יש בו כדי לספק מידע על המאמצים הנעשים כדי לעצב את תודעת הציבור ולקבוע את סדר יומו בהתאם לאינטרסים של המדינה השולטת בו. יתר על כן, יש בו כדי להצביע על השימוש במדיה להעמדת תפיסה נגדית לזו של המדינה: התקשורת יכולה להוות אמצעי התנגדות להגמוניה כפי שאפשר לראות במדיניות התקשורת של קבוצות אופוזיציה במקומות שונים בעולם.

העיתונות הפלסטינית – רקע היסטורי

מלחמת 1948 הביאה לתוצאות הרות אסון מנקודת מבט פלסטינית. לצד אובדן מרבית הפלסטינים את מולדתם, בתיהם ואדמתם, המלחמה הביאה לאובדן שליטתם במוסדותיהם התרבותיים והכלכליים. הדבר נכון גם במקרה של הפלסטינים שנותרו בגבולות המדינה, על אף שמרביתם נשארו במקומות מגוריהם. במהלך המלחמה גורשו או נסו על נפשם האליטות הפוליטיות,

התרבותיות והכלכליות הערביות והמרכזים העירוניים נהרסו בידי הצבא הישראלי.⁷ כתוצאה מכך, מרבית המוסדות הערביים התמוטטו ובכללם גם כלי תקשורת ההמונים שהתפתחו עד אז (כבהא, 2004; Shafir and Peled, 2002; Ayalon, 2004).

מתחילת העשור הראשון של המאה העשרים עד 1948 מספר העיתונאים שפעלו בפלסטין הלך וגדל בהתמדה (Khalidi, 1997; Ayalon, 2004) וכשישים עיתונים יצאו לאור בעיקר במרכזי הערים הגדולות ירושלים, יפו, חיפה ועכו. בעלי התפוצה הנרחבת ביותר מביניהם היו: פלסטין, אל-כרמל ואל-דפאע (כבהא, 2006). חלק מן העיתונים הפלסטיניים אף יוצאו למדינות ערביות אחרות, כשם שעיתונים ממדינות שכנות הגיעו לערים גדולות בפלסטין, ובמיוחד לערי החוף, שהיו מחוברות האחת לשנייה באמצעות קו הרכבת האזורי. עיתונים אלה ביטאו את דעותיהם ותחושותיהם של פלסטינים שחזו באיום הגובר מצד מפעל ההגירה וההתיישבות הציוני בפלסטין וכוונותיה של התנועה הציונית; העיתונאים נמנו עם הקבוצות הפעילות ביותר של האליטה הפלסטינית בביטוי חששות אלה ופעלו להפצת מידע ופרשנויות על שאיפותיהם הפוליטיות של הפלסטינים ועל המכשולים החברתיים והפוליטיים שניצבו בדרכם להשגת עצמאות מדינית פלסטינית (Khalidi, 1997).

מלחמת 1948 הובילה לפירוק מכלול ההיבטים של החיים החברתיים הפלסטיניים (Khalidi, 1992; Pappe, 2006). מרכזי הערים, כדוגמת יפו וחיפה, שבהן החל לצמוח ולתסוס מרחב ציבורי פלסטיני, נהרסו לחלוטין (Monterescu and Rabinowitz, 2007) וסופם שהפכו לשכונות פריפריאליות מדוכאות בערים היהודיות המתרחבות בצורה אינטנסיבית, כדוגמת תל אביב וחיפה (Abu Ghazalah, 1967). עם פרוץ המלחמה נוצר ואקום תרבותי ותקשורתי, והאוכלוסייה הפלסטינית המקומית נותקה מן הפלסטינים והערבים החיים במדינות השכנות, כמו גם מהנוף החברתי והתרבותי הערבי הסובב. בידוד זה העצים את תחושת המשבר וחוסר האונים (Al-Asmar, 1975; Jiryis, 1976).

גורמים גאוגרפים אף החרפו את הנתק והבידוד: מרבית הפלסטינים שנשארו בישראל היו חקלאים, המפוזרים באזורים כפריים מבודדים. הללו הפכו תלויים כמעט לחלוטין במידע שהפיצו מנגנוני התעמולה הישראלית, שהיו מאוד חזקים בעשורים הראשונים למדינה, היות שהייתה עליהם פחות ביקורת פנימית. רק למתי מעט שהיה כבעלותם מכשיר רדיו, ואשר נמנו עם קומץ המשפחות המסורתיות האמידות שהיה להן הרבה מה להפסיד אם יגלו בפומבי רגשות

7 Peretz, 1958; Kahwaji, 1972; Jiryis, 1976; Lustick, 1980; Khalidi, 1997; Kimmerling and Migdal, 2003; Pappe, 2006

שליליים כלפי המדינה החדשה, היתה יכולת לעקוף את מנגנוני התעמולה הרשמיים ולהאזין לחדשות מהעולם הערבי. האזרחים הפלסטינים נדחקו לשולי החברה הישראלית והוצבו תחת אחיזתם הכבדה של מנגנוני ביטחון ותעמולה של מכונה אידאולוגית שהלכה והשתכללה. על רקע זה הוקם עיתון אל-יום, שהחל לפעול מיד לאחר המלחמה, כהמשך למסורת שהתפתחה עוד לפני 1948 ולפיה ארגונים ציוניים, בעיקר ההסתדרות, הפיצו עיתון בשפה הערבית (נאור, 2005). אחד העיתונים הבולטים היה חקיקת אל-אמר, שהחל להופיע משנת 1937 ונסגר רק בשנת 1960 בעקבות תמיכת ההסתדרות בעיתון אל-יום. עורך אל-יום היה מיכאל אסף, שאף ערך את העיתון חקיקת אל-אמר עד סגירתו (קורן, 2008).⁸ אל-יום, שנוסד במקור על ידי משרד המיעוטים שבוטל כבר ביוני 1949, הועבר לאחריותם של יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים ושל המחלקה הערבית בהסתדרות, שהיו לה כלים לוגיסטיים, כוח אדם וידע הדרושים להפקת העיתון.

מצב החירום וייצור הפחד

שלל העיתונים הפלסטיניים שיצאו לאור בתקופת המנדט הבריטי, למעט אל-אתיחאד, עיתון המפלגה הקומוניסטית, חדלו להופיע לאחר המפלה של 1948. תפוצת העיתונים הנרחבת, והמרחב הציבורי הפעיל והתוסס שאפיין את הערים הפלסטיניות הגדולות ירושלים, יפו, חיפה ועכו, נעלמו. ההיעדרות הפתאומית של תקשורת פוליטית ועקירתם של אלפים רבים יצרו ריק תקשורתי שלא יכול היה להיות מנוצל באופן מלא על ידי אל-אתיחאד, במיוחד משום שהמפלגה הקומוניסטית, אשר תמכה בהקמת מדינת ישראל, נמצאה תחת השגחה הדוקה של השלטון וחבריה הפלסטינים פוקחו בקפדנות (נגבי, 1995).⁹ הלחץ שהפעילה הממשלה על המפלגה הקומוניסטית האופוזיציונית, מדיניות ההפחדה מהמפלגה הקומוניסטית שהופעלה בקרב הציבור הערבי, והעובדה שרק אחוז קטן מהאזרחים הפלסטינים ידע קרוא וכתוב (על אף שיודעי הקרוא והכתוב היו מקריאים את העיתון למעגל רחב יותר) – כל אלה העצימו את אל-אתיחאד אך לא אפשרו לו למלא את החלל.

8 <http://tnuathaavoda.info/zope/home/100/press/1113420644>

9 נערכו ניסיונות רבים לסגור את אל-אתיחאד, חלקם הצליחו זמנית. לבחינת אופן ההתייחסות לאל-אתיחאד ולפרסומים מתנגדים אחרים בישראל ראו נגבי, 1995.

בתנאי שנות החמישים והשישים מערכת החינוך הייתה למעסיק היציב היחיד, שהיה פתוח בפני המשכילים הערביים שחיפשו פרנסה. ואולם השתלבותם במערכת החינוך חייבה הסכמה רשמית של זרועות הממשל הצבאי והשב"כ, שהותנתה ב"התנהגות טובה". משמע, התרחקות מפעילות פוליטית המזוהה עם ארגונים לאומיים וביניהם גם המפלגה הקומוניסטית, ואף הימנעות מקריאה או כתיבה בפרסומי המפלגה. באווירה של פחד ותבוסה, שגברה בשל תרבות משתפי הפעולה – כלומר, אזרחים ערביים ששיתפו פעולה עם הצבא ושירות הביטחון הכללי (השב"כ) – רוב המשכילים בחברה הערבית לא העזו להראות בפומבי שהם מאזינים לתכניות רדיו ששודרו ממדינות ערביות, או שהם קוראים את אל-אתיחאר, קל וחומר שהם פעילים במסגרת המפלגה (כהן, 2006).

פלסטינים רבים באותה העת עדיין האמינו שהישארותם בביתם ובכפרם היא עניין זמני וכי גורלם, באופן בלתי נמנע, יהיה זהה לזה של אחיהם שגורשו ונאלצו למצוא מקלט במקומות נידחים.¹⁰ עדויות שנאספו מראיונות עם פליטים משקפות את תחושת הפחד והעדר האמון העמוק, שאפיין את הפלסטינים בכלל ואת הציבור הפלסטיני שנשאר בישראל בפרט בתחילת שנות החמישים (AI-Asmar, 1975; Jiryis, 1979; Kahwaji, 1972).¹¹ החשש מאפשרות כזו גרם לשתיקת מרבית האוכלוסייה הערבית, שאינה מעידה בהכרח על השלמתם עם מדיניות המדינה אלא על רצון להבטיח את הישרדותם לאחר שהיו עדים למדיניות הגירוש במהלך מלחמת 1948 (Lustick, 1978; גאנס, 2004).¹²

גופי הכפייה של המדינה הישראלית יישמו מדיניות אינטנסיבית של מעקב בחסותו של השב"כ, שבחן בקפידה את כל ההיבטים של חיי הפלסטינים, ובמיוחד היבטים שנגעו לתעסוקה, ארגון פוליטי וחופש הדיבור (כהן, 2006). אחת מן המטרות העיקריות של מדיניות מעקב זו היתה ליצור תלות מוחלטת של האזרחים הפלסטינים במדינה באמצעות הדרה גאוגרפית, כלכלית ותרבותית. למטרה זו נותקו הפלסטינים מאחיהם ומהנוף התרבותי הערבי המשתרע מעבר לגבולות ישראל והושמו תחת ממשל צבאי שהבטיח הגמוניה של רשויות

10 הפחד מפני גירוש גבר בגלל הצהרות גורמים ממשלתיים ומושלים צבאיים באזורים ערביים. על המשמר, 27.7.1954.

11 הסופר הפלסטיני אמיל חביבי שיקף את הפחדים של אותם פלסטינים שנשארו ביצירת המופת שלו האופסימסט (חביבי, 1974). תחושת הפחד שאפיינה את הפלסטינים שהפכו לאזרחי ישראל לא היתה פרי דמיונם. ממשלת ישראל שקלה לגרש תושבי כפרים ויישובים ערביים שונים גם לאחר שביתת הנשק עם כל המדינות הערביות (Masalha, 2003).

12 המשכילים הפלסטינים בישראל פיתחו דפוסי פעולה והתנהגות ייחודיים, שהונייה גאנס כינתה לימינליים, ואני מכנה תודעה כפולה (גאנס, 2004; Jamal, 2009).

המדינה על כל ממדי החיים הערביים. שריד למעמד זה כמיעוט הנשלט על ידי ממשל צבאי קיים אף היום בדמותו של פיקוח מדינתי הדוק על מערכות החינוך והתקשורת הרשמית בשפה הערבית (Jamal, 2009). כאמור, אחד מבין ממדיה המרכזיים של מערכת השליטה בחיי התרבות של האזרחים הפלסטינים היה הניסיון לנתקה מעברה ומרחבה הגאוגרפי-פוליטי הטבעי. לצורך כך הנהיגה ישראל מדיניות המוכרת לנו מן התרבות הקולוניאלית של אימפריות, ובכלל זה אימוץ נוקשה של נתינת שמות חדשים למקומות ומרחבים (Day, 2008). בכך היא ביקשה לנטרל לא רק את החיבור הפיזי של הפלסטינים למולדתם, כי אם גם למחוק את הזיכרון ההיסטורי של סביבתם (Jamal, 2008; Said, 1980). מדינת ישראל הייתה ועודנה מודעת לחשיבותו של המרחב כמנגנון מרכזי של תודעה סובייקטיבית (Casey, 1998; Hardt, 2001; Merry, 1991); מראשיתה השקיעה התנועה הציונית מאמץ רב במסגור מחדש של משמעות המרחב, בטשטוש הזיכרון ההיסטורי הפלסטיני ובניסיון להחליפו בנרטיבים יהודיים. המיפוי מחדש, כפרויקט ציוני עיקרי, תואר בצורה נפלאה על ידי מירון בנבנישתי, שעקב אחר תהליך קבלת ההחלטות שהוביל לנתינת שמות חדשים למקומות ומרחבים במטרה לבסס את מה שהוא כינה "המפה היהודית" (Benvenisti, 2002). מדיניות מתן שמות חדשים לא הייתה רק מאמץ מדינתי; היא אפיינה גם יוזמות פרטיות של מתיישבים יהודים, שביקשו לטהר את המרחב ולתת לגיטימציה לנוכחותם בחורבות כפרים פלסטיניים הרוסים. מחקרה של נגה קדמן, למשל, מראה כיצד לא רק המדינה, כי אם גם הקיבוצים שהצליחו להשריש את הדימוי "הנאור" שלהם תרמו לבידודה של הנוכחות הפלסטינית מסביבתה על ידי מדיניות של הריסת בתים ובתי תפילה – מסגדים וכנסיות – ועל ידי השכחת הנוכחות הערבית מכתבי ההיסטוריה של המקומות שעליהם הוקמו הקיבוצים (קדמן, 2008).

עמוד תווך מרכזי בניסיון להבנות סובייקט ערבי ישראלי שנועד להחליף את הסובייקט הפלסטיני המקורי שימש התהליך של חבורת מחדש, שהושג באמצעות שני גורמים עיקריים: חינוך ומידע תעמולתי. בעוד שמשרד החינוך קיבל את השליטה על מערכת החינוך הערבית (Mari, 1978), משרד ראש הממשלה, ובו היועץ לענייני ערבים בפרט, היה אחראי לממד ההסברתי. ההסברה הופצה במגוון אמצעים, ביניהם גם תקשורת בין-אישית, במסגרת תחקירים שביצעו זרועות הביטחון ובמיוחד השב"כ וגם באמצעי התקשורת (יגר, 1986).

למדיניות החינוך הממשלתית הייתה מטרה פסיכולוגית נוסף על זו ההסברתית, והיא לשקף את עוצמתה של ישראל תוך יצירת מחסומי הרתעה פסיכולוגיים שיבלמו התנגדות פוטנציאלית ויעודדו הסכמה בקרב האליטה הפלסטינית. אחד ממסריה העיקריים של מערכת ההסברה היה למשל, כי המדינה

הצעירה שאך הוקמה לא תנוצח וכי ל"ערבים טובים" יש סיכוי טוב יותר לחיות בשלום ובשגשוג מאשר ל"עושי צרות" (נתן, 2008).¹³ מדיניות זו נתמכה על ידי שתי רשתות חברתיות משפיעות: הראשונה, רשת של פטרונים חברתיים ופוליטיים שמילאו את תפקיד המתווכים בין סוכנויות המדינה לבין האזרחים הפלסטינים (Lustick, 1980). כל שירות שהמדינה סיפקה היה חייב לעבור דרך אותם מתווכים, אשר קידמו את חדירת המדינה לחברה ואפשרו לה לרסן את מתנגדיה. שירותים שונים, כמו רישיונות בניה, תשתית כבישים, חיבור לרשת המים הארצית וחיבור לרשת החשמל, סופקו בתמורה להסכמה וכניעה למאמצי המדינה להחרים כל משאב חומרי ותרכוטי של החברה הערבית. ניהול המשא ומתן בין רשויות המדינה לאזרחים הפלסטינים נעשה באמצעות מתווכים ערבים שהציגו את עצמם כשליחי רצון טוב¹⁴ ואת מאמצייהם כלפי המיעוט הפלסטיני כמכוונים לקידום האינטרסים שלהם. בה בעת הם הציגו את פעילותם כשליחות בשם המדינה ולמען ביטחונה. עדויות מארכיוני השב"כ מצביעות על יחסו למתווכים כאלה כ"כבדהו וחדרהו" (Firro, 1999). הרשת החברתית השנייה, רשת מקבלי החלטות במערכת החינוך ובתקשורת, שהפיצו רעיונות ומידע ששירתו את מדיניות הממשלה: מורים ועיתונאים פלסטיניים נבחרו בקפידה ונשתלו על ידי השב"כ כדי לקדם את תרבות הפחד והמעקב (Cohen, 2006); (Firro, 1999). מדיניות המשמוע נתמכה על ידי התערבויות אלימות נרחבות של הממשל הצבאי, כמו השימוש בהרחקות מנהליות, עוצר, גירוש, מעצרי בית ועינויים פיזיים (בויםל, 2007). בעוד שמערכת החינוך זכתה לתשומת לב מחקרית מסוימת במחקריהם של אל-חאג' (1995) ואבו עסבה (2006), תפקידם של העיתונאים מקבלי ההחלטות, הן ממוצא יהודי מזרחי והן מקרב הקהילה הערבית המקומית, טרם התברר כל צרכו.

הקמתם של גופי ייצור ההסכמה: עיתונות בערבית

הצורך בהעברת מידע לציבור הערבי המקומי בכלל ולאליטות בפרט חייב הקמה של גופי הסברה מגוונים על ידי מוסדות מדינה שונים, כגון היחידה הערבית בהסתדרות הכללית. דוגמה מאלפת לגוף הסברה מעין זה הוא היומון אל-יום

13 ריאיון עם שמואל טולדנו שהיה יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים בשנים 1968-1957.

14 על תרבות המתווכים (סמאסרה) ראו כהן, 2006; חנא אבו חנא, 1963. "סיפורים מן התנור", אל-ג'דיד 10(8-9), 11-12.

(היום), שהחל לצאת בשנת 1948 מטעם היחידה הערבית בהסתדרות. יומון זה הוקם במשרדי פלסטין לשעבר, עיתון פלסטיני שיצא לאור לפני מלחמת 1948 וחדל מלהתקיים אחריה. אל-יום שולב מאוחר יותר בדאר אל-נשר אל-ערבי (בית ההוצאה לאור הערבי), שהפיק מספר כתבי-עת ובניהם גם הדר-שבועון אל-יום לאולאדונא ("היום לילדינו"), דר-שבועון סדא אל-תרביה ("הד החינוך"), ירחון אל-הדף ("המטרה") ובשנות השמונים – הרבעון לקאא ("מפגש"). חלקם האריכו ימים ויוצאים לאור גם היום. נוסף על כך, בית הוצאה לאור ערבי זה היה אחראי להפקתם של ספרי לימוד שיועדו לבתי הספר הערביים, וכך למעשה שלט לא רק על ההכנסות מספרים אלה, כי אם גם פיקח בתיאום עם משרד החינוך על תכניהם, שחוברו בידי צעירים ערביים.

פרסומים אלה של בית ההוצאה הערבי שימשו כלים עיקריים במאמצי התעמולה של המדינה הישראלית, שבהם נטלה ההסתדרות חלק מרכזי, בשיתוף פעולה עם מרכז ההסברה במשרד ראש הממשלה. שני מוסדות אלה – מרכז ההסברה וההסתדרות – השקיעו את הכספים שקיבלו מן הווקף האסלאמי במה שהוצג כמתן שירותים לקהילה, כגון הפקת פרסומים בערבית. סוגי מדיניות מעין אלה קיימים גם היום מאחר שהווקף עודנו בחסותן של סוכנויות המדינה, ובעיקר תחת חסותו של האפוטרופוס לנכסי נפקדים, שהעביר זה מכבר חלק גדול מהנכסים לרשות הפיתוח, שהשתמשה בהם לצורכי התיישבות יהודית (Jiryis, 1981; Kretzmer, 1990). אם כן, במקום לאפשר לקהילה המוסלמית לשלוט במשאביה, הללו הושמו תחת שליטת המדינה ונוצלו למימון מגוון "שירותים" ביניהם גם גופי הסברה של המדינה (Reiter, 1997). את שיטת הפעולה הזו, שבה הממסד מממן את משטור החברה הערבית מהכנסות שמקורן בנכסיה של החברה הערבית עצמה, היוותה למעשה דגם שניתן לאתרו בתחומי חיים נוספים, כמו שירותי דת, תכנון ובנייה ועוד.¹⁵

אך פרט למשאבים כלכליים, היה צורך גם במשאבים נוספים למימוש המדיניות. כדי להפעיל את מדיניות ההסברה על ידי סוכנויות מדינה, היה צורך בדוברי ערבית, במיוחד בעלי ניסיון בעיתונאות ובעבודה בתקשורת. בקרב מנהיגי הקהילה היהודית בפלסטין שלפני 1948 היו לא מעטים שלמדו ודיברו ערבית. אך מספרם של אלו שיכלו להשתתף בהקמתו ובכיסוסו של גוף תעמולה מעין זה היה מוגבל. כך גבר הצורך בשילובם של עיתונאים מנוסים מקרב

15 ישנן טענות ערביות, כי משרד הפנים השתמש באי-הרחבת תכניות מתאר ככלי להטלת קנסות על "בנייה בלתי חוקית" ביישובים הערבים כמקור הכנסה לפעילות ועדותיו. קשה להשיג ביסוס רשמי לטענות אלה, אך אין ספק שהקנסות הגבוהים במיוחד על "בנייה בלתי חוקית" בכפרים הערבים היוו מקור הכנסה משמעותי למשרד הפנים.

המהגרים היהודיים החדשים שמוצאם מהעולם הערבי (ככהא, 2006), שרבים מהם לא הגרו לישראל מתוך מניעים ציוניים. המשכילים מביניהם הוזמנו לעבוד בסוכנויות ממשלתיות שונות, וביניהם גם מרכז ההסברה והיחידה הערבית של ההסתדרות (Shenhav, 2006).

יהודים מזרחים משכילים אלה תפסו את מעורבותם בגופי ההסברה של המדינה כתרומה חיונית להגמוניה התרבותית של הרוב היהודי אל מול הפלסטינים שנשארו בתחומיה. מחקרים מלמדים שכמה קבוצות באליטה המשכילה של הקהילות המזרחיות ביקשו לקדם מודלים אלטרנטיביים לפרויקט הלאומי. פנינה מוצפי-הלר מראה למשל, כי אינטלקטואלים מזרחים, בעיקר יוצאי עיראק, ביניהם יחזקאל מצליח, משה סופר, אברהם שמש ואחרים, ניסחו ביקורת על הפרויקט הציוני ופעלו לקידום זהות אתנית פרויקולרית, שתבטיח הגנה על השפה והתרבות של קהילות יהודי המזרח, שנתפסו על ידי האליטה האשכנזית ההגמונית כערביות (מוצפי-האלר, 1998; 2002). עוד נמצא כי בשלהי שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים מספר פרסומים שיצאו לאור על ידי אינטלקטואלים מזרחים ביקרו את הנרטיב החברתי-היסטורי הרשמי של התנועה הציונית בכל הנוגע למיקומם של המזרחים בו (הנ"ל, 2002). קולות אלה לא היו בהכרח אנטי-ציוניים, אלא חיפשו להשתלב בציונות כשונים (הרצוג, 1989; מאיר-גליצנשטיין, 2004). ואולם הללו הושתקו עד מהרה ונעלמו מהנוף התרבותי והפוליטי הישראלי. לצד זה חשוב להזכיר שבקרב המהגרים מעיראק היה גם זרם אנטי-ציוני וביניהם שמעון בלס וששון סומך, שכתבו באל-אתיחאד ובאל-ג'דיד (בלס, 2009; סומך, 2008).

על אף שקהילות מזרחיות זכו ליחס גרוע מצד סוכנויות המדינה (Swirski, 1989), אין עדויות לכך שהן דחו את המדיניות הרשמית שאימצה המדינה כלפי הקהילה הערבית. ייתכן שסיבה מרכזית לכך נעוצה בעובדה שהם לא היו בעמדה שאפשרה להם לעשות כן. קרבנותם לתרבות ולשפה הערבית הפכה בעבור חלק מהם לנטל במדינתם החדשה, שנשלטה על ידי אליטות אשכנזיות, שראו במזרח ובתרבותו הערבית כנחותים וכמעמסה על פיתוחה של ישראל כמדינה מערבית מודרנית (הירש, 2002; Hirsch, 2008; שוחט, 2001; רוזין, 2002). מרבית הקהילות המזרחיות פיתחו יחס שלילי כלפי הקהילות הערביות והתנהגות המבוססת על קיומן של אבחנות תרבותיות בינן לבין הקהילות הערביות שחיו בקרבן במדינות המוצא שלהן. אפשר להסביר זאת בניסיון מלא אחר ציפיותיה של האליטה האשכנזית ההגמונית ולקבל לגיטימציה להיותן חלק מהזהות הלאומית החדשה ההולכת ונבנית. מחקר סוציולוגי עדכני מלמד על המנגנונים הפסיכולוגיים של "פחד מערבים", כמו הגזעה, סטריאוטיפיזציה והכפשה, שטופחו בקרב יהודים מזרחים על ידי האליטה ההגמונית במהלך

שנותיה המוקדמות של המדינה, דבר שהתבסס על אבחנות שהיו כבר קיימות בארצות המוצא (Shenhav, 2006). מרבית הביקורת המזרחית כלפי מדיניות המדינה, בשנות החמישים והשישים, כוונה כנגד אפלייתם, ולכן נוסחה במונחים פנים-יהודיים וציוניים, יותר מאשר במונחים אזרחיים, דבר המצביע על עליונות השייכות האתנו-לאומית והתרבותית של הקהילות היהודיות שמוצאן במדינות ערב (עבו, 2006).¹⁶ מאמצייהם של יהודים מזרחים מקרב האליטה המשכילה להשתלב בפרויקט הציוני הוא שעמד אם כן מאחורי מחויבותם הפטריוטית של אינטלקטואלים מזרחים למדיניות המשמוע כלפי הקהילה הערבית.

אינטלקטואלים יהודיים ממדינות ערב, ובעיקר אלו בעלי ניסיון עיתונאי, שולבו אפוא מיניה וביה במרכז ההסברה ובמנגנון התעמולה של ההסתדרות ובאופן מיוחד בבית הדפוס הערבי, במחלקה הערבית ברדיו קול ישראל ומאוחר יותר גם בטלוויזיה הישראלית. רבים מאלה שזכו לקבל עבודה באותה העת הוסיפו לעבוד במקומות אלה עוד שנים ארוכות ותרמו לעיצוב מאפייני מערכת התקשורת בשפה הערבית בישראל.¹⁷ מערכת זו החלה מאבדת מקסמה רק מתחילת שנות השמונים ואילך. עובדה זו משקפת את פוטנציאל השפעתה על המרחב הציבורי הערבי בישראל, בשטחים הפלסטינים שנכבשו ב-1967 ובמדינות ערביות שכנות למשך תקופה ארוכה (ג'מאל, 2005).¹⁸ לא ניתן לדמיין את הצלחתה של מערכת תקשורת זו ללא התפקיד שמילאו בה האינטלקטואלים ממוצא מזרחי בביסוס תשתיותיה ופיתוח תכניה, על אחת כמה וכמה מאחר שהפלסטינים הסתייגו משיתוף פעולה עם מערכת זו בשנים הראשונות מיד לאחר הנכבה (שם).

אל-יום העסיק יהודים-ערבים שהערבית הייתה שפת אימם, ושהייתה להם קרבה ואף חיבה לשפה ולספרות הערבית והיו בעלי ניסיון עיתונאי כלשהו. עם דמויות המפתח מקרב קבוצה זו נמנים מנשה זערור (שזכה לכינוי אבו אבראהים), ששימש טרם הגירתו לישראל כעורך עיתון אל-בלאד (המולדת)

16 הרבר נכון גם כשמדובר בתנועות או ארגונים מזרחים ביקורתיים, כמו הקשת הדמוקרטית המזרחית. כשהגישה עתירה לבית המשפט העליון בנוגע לדיור ציבורי היא דיברה מתוך שיח ציוני גם כאשר דיברה – או אולי משום שדיברה – בשמן של השכבות החברתיות המזרחיות המודרות והמדוכאות. ראו עבו, 2006.

17 ריאיון עם אדמונד זחייק, מנהל הערוץ הערבי ברדיו הממלכתי של ישראל, ירושלים, 23 בדצמבר 2008.

18 רדיו קול ישראל בערבית הוא חריג בהקשר זה והשפעתו נמשכת עד היום. תחנת רדיו זו הושפעה מהקמת קול פלסטין בשטחי הרשות הפלסטינית ב-1994. כמו כן היא הושפעה מהקמת רדיו אל-שמש, רדיו ערבי פרטי אזורי בישראל שהוקם בשנת 2003 על פי זיכיון של הרשות השנייה לרדיו ולטלוויזיה; ראו ג'מאל, 2005.

בבגדד; מאיר גראה, ממוצא עיראקי, עבד במרכז המידע במשרד ראש הממשלה ותפקד כחוליה מקשרת בין מרכז המידע לבין יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, ובה בעת שימש גם חבר במערכת העיתון; נסים רג'ואן, סופר ידוע, שספריו התפרסמו באנגלית ובערבית, כתב אחת לשבוע באל-יום ויותר מאוחר הפך לעורכו. רג'ואן, שעבד כעיתונאי בבגדד טיימס בשנות הארבעים, השתמש בניסיונו זה כדי לקדם את השפעתו של היומון אל-יום בחברה הערבית, ולמעשה הפך לדמות מרכזית במכונת ההסברה הישראלית; טוביה שאמוש, ממוצא סורי, שעבד כעורך באל-יום במשך עשרים שנה ולקח חלק בתרגום ספרות מופת בשפה הערבית לעברית כמו ספרו של אל-טייב סאלח, עונת הנדידה אל הצפון וספרה של סופי עבדאללה שמונה עיניים, והיה לאחת הדמויות המובילות בקביעת מדיניות העריכה של העיתון והענקת נופך אותנטי לשפתו ולתוכנו עבור הקורא הערבי הממוצע (Magal, 2010).

אנשים אלו ורבים אחרים, שהכירו היטב את התרבות הערבית, הפכו עד מהרה לסוכנים משפיעים ביותר של מנגנון התעמולה המדיני ולמפיצי מידע שנועד להבנות מחדש את הדמיון הקולקטיבי של החברה הערבית ולעצב מחדש את זיכרונה ההיסטורי. הם חתרו לקביעת גבולות השיח הציבורי הערבי הלגיטימי, תוך כדי התקרבות לקורא הערבי, במטרה להשרות תחושה שהם מייצגים עמדות אותנטיות הרווחות בציבור. את תפקידם זה בתקשורת בשפה הערבית הם ביצעו בתיאום מלא עם גורמים רשמיים בכירים במשרד ראש הממשלה. אולם על אף היצירתיות הלשונית שהפגינו, ובכלל זה נטייתם לאלתר ולהציג סגנונות וסוגות חדשות של כתיבה שיובאו מהעולם הערבי, ועל אף שייתכן והיו כנים באהבתם לשפה ולתרבות הערבית (Stendel, 1996), הרי שפעילותם סייעה למאמצי קובעי המדיניות להתגבר על מחסומי החשד של החברה הערבית. בהמלצות של גורמים מוסמכים לעורכים יש הערות ברורות המעודדות פרום ידיעות מקומיות על הנעשה בחברה הערבית, גם אם הן ביקורתיות כלפי הממשלה.¹⁹ אנשי התקשורת המזרחים שילכו, אם כן, בין אם במודע ובין אם באופן בלתי מודע, בין אהבתם לשפה ולתרבות הערבית לבין מטרות לאומיות פטריוטיות ובכך מילאו פונקציה פוליטית חשובה במנגנוני השליטה המדינתיים.

היומון אל-יום שימש גם כבימה למנהיגים מהרשימות הערביות שהיו קרובות למפלגת השלטון, מפא"י, כמו סיף אל-דין אל-זועבי, מסעד קסיס, ג'בר מועדי, דיאב עביר, ואפשר להם לבטא את עמדותיהם ולקדם את השקפת עולמם. בהקשר זה אומר אדמונד זחייק, שכהן תקופה ארוכה כמנהל הערוץ

הערבי ברדיו הממלכתי הישראלי, ש"יהודים מזרחים נתנו שירות מצוין לציבור דוברי הערבית, כאשר המטרה העיקרית הייתה לתת פתחון פה לקהילות אלה".²⁰ אישים מן הציבור הערבי כדוגמת רסמי ביאדסה, ג'מאל קעואר, סוכי יונס ואחרים, הועסקו על ידי אל-יום כעיתונאים או כפרשנים ומשימתם הייתה לשקף עמדות בקהילה הערבית, בעיקר את אלו שהיו אוהדות למדינה. במקרים מסוימים עודדו, ולעיתים אף אילצו, עיתונאים ובעלי טור ערביים לכתוב ברוח המנוגדת לעמדות ולרעיונות הביקורתיים שבוטאו בעיתונים האופוזיציוניים, אל-אתיחאד ואל-מרצאד, אשר למדיניות הממשלתית כלפי האזרחים הפלסטינים.²¹ למשל, טורים כמו אפווה א-נאס (פיות האנשים), שהופיעו בעיתונים במשך מספר שנים, ביקשו להציג נושאים חברתיים יומיומיים באופן יצירתי, כך שיהוו משקל נגד לביקורת שבוטאה על ידי עיתונאים או פוליטיקאים ערביים במקורות ערביים אחרים.²² סמיר דרויש, שכתב את הטור אפווה א-נאס הודה, ש"השפה הסרקסטית שהשתמש בה נועדה למשוך את קהל הקוראים ולהציג עמדה המייצגת אותם", ואף הוסיף, כי "המטרה הייתה לשקף עמדה המנוסחת בשפה המקובלת על הציבור". עיתונאים פלסטינים שונים כמו מוסטפא מראד ונג'יב סוסאן, שהיו לסופרים ידועים בחברה הערבית, כתבו אף הם בעיתון והציגו עמדות ששיקפו את רחשי לבו של הציבור הערבי ומאווים חברתיים ופוליטיים שלא קיבלו ביטוי במקומות אחרים. עמדות אלה הוצגו כ"אותנטיות" מעצם חתימתן לאזן בין הביקורת שעלתה כלפי מדיניות הממשלה לבין המודל החיובי לחיקוי, שהוצב בפני החברה הערבית, ולפיו ישראל היא מדינה מפותחת ורציונלית המאפשרת דיון והיא סובלנית כלפי ביקורת.

תכני העיתונים, כמו גם העדויות שסופקו על ידי אנשים שהפעילו אותם, מדגימים את הקו המקיאוליסטי שאימץ אל-יום ביחס ליחסים שבין כובש חדש לבין אוכלוסייה כבושה. הוא ביקש להפיץ מסגרת חשיבה שמקבלת את ישראל כעובדה מוגמרת שלא ניתן לשנותה ושיש לחשוש מפניה, לבל תאלץ לאמץ מדיניות נוקשה. מדיניות הפחדה זו שולבה עם מדיניות "המקל והגורר", שחתרה מצד אחד להשריש פחד בלבבותיהם של האזרחים הפלסטינים ומצד שני להראות, ששיתוף הפעולה עם הממסד משתלם (כהן, 2006). בישיבת הוועדה המייעצת של העיתון ב-1 באפריל 1963 נאמר, ש"העיתון יחדיר לתודעת הקוראים שמדינת ישראל היא עובדה קיימת, על ידי הבלטת התעצמותה מבחינה

20 ריאיון עם אדמונד זחייק, מנהל הערוץ הערבי ברדיו הממלכתי של ישראל, ירושלים, 21 בדצמבר 2008.

21 ראו מסקנות ישיבת מערכת של עיתון אל-יום, 8.11.1964, ארכיון המדינה, ג-3551/6.

22 ריאיון טלפוני עם סמיר דרויש, 21 בספטמבר 2008.

תרבותית, כלכלית, מדינית וצבאית".²³ העיתון הפיץ רעיונות ודעות במטרה ליצור תחושה שישראל היא תופעה תמידית, שראוי להשתלב בה. בסיכום ישיבת הנהלת העיתון עם נציגי משרד ראש הממשלה מ-5 לספטמבר 1962 הומלץ, ש"העיתון צריך להקנות לקורא ערכים של אזרחות טובה, ערכי תרבות כלליים וישראלים אגב שמירה וכבוד למורשת הדתית, העדתית והלאומית (לא לאומנית) של הקורא. כן צריך העיתון לעודד השתלבות האזרחים הערבים במדינת ישראל ולתרום להבנה ולקרוב לבבות בין כל הסקטורים".²⁴

פתיחת העיתון בפני קולות ערביים שיקפה את ניסיונות המדינה ליצור רושם שהיא עושה מאמץ כן לשפר את תנאי המחיה של אזרחיה הערביים. האחריות לתבוסת 1948 ולמצבם האומלל של האזרחים הפלסטינים הוטלה על ההנהגה הפלסטינית והערבית "חסרת האחריות" שדאגה לאינטרסים הצרים שלה בלבד, בעוד שהציבור הערבי נאלץ לשלם מחיר כבד. העיתון הציג את השקפת עולמו באופן מאוד מתוחכם ובשפה ידידותית לקורא כדי למנוע אנטגוניזם מצד הציבור הערבי. עורכיו השקיעו מאמצים רבים כדי לבסס את הרושם שהעיתון בא לשרת את האינטרסים הבסיסיים של הקהילה הערבית. מדיניות מסגור זו ביקשה לפתות ולתמרן את דעת הציבור הערבי כחלק מהמאמצים למשטר את האני הערבי,²⁵ כעולה מדבריו של שמואל טולדנו, שיש בהם כדי ללמד על תכליתו של היומון:

- 23 ארכיון המדינה, ג-3551/5.
- 24 סיכום ישיבה בעניין אל-יום שהתקיימה במשרד ראש הממשלה, 5.9.1962; ארכיון המדינה, ג-3551/5. בישיבה השתתפו 'הרכבי, א' לובראני, א' ליש ממשרד ראש הממשלה ומ' ברטל, א' אגסי, 'י כהן ו' אליהו מההסתדרות.
- 25 תחנת הרדיו הישראלית בערבית שהחלה לשרד באופן יומי ב-1958 ניסתה ליצור רושם דומה בספקה מידע בסיסי ופרשנות מקיפה של המציאות לציבור הערבי. התחנה נתנה לקהילה הערבית תחושה שהיא מייצגת את האינטרסים שלה באמצעות תכניות שבהן האזרחים הערבים יכלו לבטא את בעיותיהם. אחת מהתכניות הידועות היתה "ג'ייב לה-סאלאם" (מסירת דרישות שלום), שהתבססה על פורמט שבו אזרחים ערביים ביטאו את דאגותיהם ושלחו דרישות שלום לקרובים פליטים שחיים בעולם הערבי. תכניות אלו יצרו מעין גשר בין פלסטינים שנשארו בישראל לאלה שהפכו לפליטים מחוץ למולדתם. תכנית חשובה נוספת היתה "אבן אל-ראפדיין" (בנה של מסופוטמיה), אשר נערכה והוגשה על ידי דאוד אל-נאטור, יהודי עיראקי, שריבר אל מאזינו במבטא עיראקי והציג זווית ראייה מיוחדת על המציאות המזרח תיכונית. לפי מספר מקורות, תכניות אלו נוצלו על ידי המודיעין הישראלי כדי להעביר הודעות מקורדות לסוכנים הפועלים בעולם הערבי. תכנית נוספת שהשתמשה בשיטות יצירתיות להפיץ את האידאולוגיה ההגמונית של המדינה היתה "בין האזרחים והרשויות". תכנית זו אפשרה לאזרחים

בניגוד לדעה המקובלת, אינני רואה בעיה או השלכות, גם מנקודת מבט של הקורא הערבי, בעובדת היותו של העיתון ממשלתי. אין הגיון בניסיון להחביא את החיבור של העיתון לממשלה [...] האוריינטציה של העיתון צריכה [...] בדומה לשידורים מהרדיו הערבי הישראלי, להתייחס למדיניות חוץ ועמדות כלפי ישראל. יש לשים דגש מיוחד למידע על ערביי המדינה והטיפול בצרכיהם המיוחדים.²⁶

אלי"ום הופץ בכל אזורים המגורים הערביים הגדולים, העירוניים והכפריים. הניסיון לגבש קהל קוראים קבוע בקרב האזרחים הערביים הוביל את הממונים על העיתון לנקוט במספר אפיקי פעולה עיקריים: הראשון, ניצול הקשרים שהיו לבעלי תפקידים בעיתון עם גורמים רשמיים במשרדי הממשלה השונים לשם הפעלת לחץ על פלסטינים הזקוקים לאישורים שונים מהמשרדים, לקרוא את העיתון על בסיס יומי. השני, פנייה לבעלי תפקידים שונים במשרדי הממשלה במטרה להשיג את תמיכתם בסיוע כספי לחלקים בחברה הערבית על מנת לקדם הצטרפותם של מנויים לעיתון.²⁷ נוסף על כך ניתן למנות את הניסיונות לאתר קוראים פוטנציאליים מקרב האליטה המשכילה הערבית. מנהל העיתון פנה למשל לאוניברסיטה העברית וביקש רשימה שמית של הסטודנטים הערביים על מנת לעודדם לקרוא את העיתון.²⁸

זאת ועוד: אפיק פעולה חשוב נוסף המתועד היטב במסמכי העיתון, היה המאמץ שנעשה על ידי מנהליו לשכנע בתי מסחר ישראלים גדולים לפרסם בעיתון כדי לעודד דפוסי צרכנות בחברה הערבית. להלן שתי דוגמאות מני רבות. הראשונה, הניסיון לשכנע את יצרנית התה הישראלית, ויסוצקי, להתחרות בסוחרים המקומיים, להציג הרגלים חדשים של שתית תה ולפרסם את מוצריה

ערביים להתקשר ולדווח על בעיות שחוו מול רשויות המדינה. האדם האחראי על התכנית, אשר הציג עצמו בשם ערבי, "זכי אל-מוח'תאר", היה יהודי עיראקי – יצחק בן עובדיה. הוא נהג ליצור קשר עם הרשויות ולנסות לפתור את הבעיה בזמן השידור, או לפחות לפתוח במגע בין האזרח לבין האנשים האחראים במשרד הממשלתי המתאים. תכניות מסוג זה נטו לצייר את האזרחים הערביים כקרובים יותר לרשויות המדינה ולתת להם תחושה שהרדיו הישראלי דאג לקשיים שניצבו בפניהם בחיי היומיום.

26 ארכיון המדינה, ג-5498/12.

27 ראו מכתב מיוסף אליהו לחיים פלטשר מאיגוד עובדי הבניין בהסתדרות, 27.12.1964, ארכיון המדינה, ג-3551/10.

28 מכתב ממנהל העיתון, אליהו אגסי, למזכירות הפדגוגית של האוניברסיטה העברית, 5.10.1964, ש.ם.

בעיתון.²⁹ השנייה, פנייה שנשלחה למנהל חברת הסיגריות הישראלית, דובק, לפרסם בעיתון כדי להגדיל את צריכתן של סיגריות של החברה בחברה הערבית.³⁰ דוגמאות אלה מלמדות על פעולתם השלובה של מנגנונים פוליטיים וכלכליים בניסיון לחדור לחברה הערבית. היינו, על מאמציהם של מנהלי העיתון למזג את האינטרסים הפרטיקולריים של העיתון מזה, קרי הגדלת ההכנסה מפרסומות וחיוק עמידותו והגדלת תפוצתו נוכח התחזקותו של המתחרה אל-אתיחאד והשפעתו ההולכת וגדלה של האחרון על קביעת סדר היום הציבורי בחברה הערבית, תוך כדי שירות האינטרס הלאומי של הפיכת החברה הערבית לחברה צרכנית מזה. בהקשר זה אומר נדיב ששון מעובדי העיתון במכתב מ-5 בנובמבר, 1964:

היומון [אל-יום] מופיע ומגיע לכל עיר וכפר – גדול או קטן, קרוב או מרוחק ביותר במדינה ומשמש קשר בין שני הסקטורים היהודי והערבי וצנור יחיד המביא לקורא הערבי ידיעה כלשהיא על החדש בשטחי החינוך, כלכלה, ומסחר, מלאכה ותעשייה, בריאות וכו'. עלינו לציין כי בתוקף תפקידיו וקשריו הפך עיתון אל-יום בסקטור הערבי לעיתון בעל השפעה חינוכית כלכלית לזרז דו-סטרי של מחזור הכספים בין שני הסקטורים היהודי והערבי. לדעתנו אין דרך טובה יותר לרכוש את הצרכן הערבי אלא על ידי פרסום מתאים ומכוון בעיתון אל-יום, עובדה היא, כי למרות ההרגלים והמנהגים השונים הקיימים בין שני הסקטורים – אין כמעט הבדל בנוגע לצרכיה ולכוח הקניה.³¹

על אף מאמצים ניכרים לאפשר לאל-יום להמשיך בפעילותו נסגר היומון מיד אחרי מלחמת 1967 (כספי וכבהא, 2001). ההחלטה על סגירתו ועל פתיחת עיתון חלופי התקבלה על ידי ועדת המנכ"לים להסברה.³² הסיבה העיקרית לסגירת העיתון היתה חוסר הצלחתו למשוך ציבור קוראים רחב באופן שיצדיק את ההשקעה הכלכלית מצד ההסתדרות ומשרד ראש הממשלה. השינוי בדמוגרפיה של הציבור הערבי בעקבות מלחמת 1967 וכניסתם של מאות אלפי פלסטינים תחת מערכת השליטה הישראלית, חייבה שינוי מהותי במדיניות ההסברה הישראלית. האחראים להסברה הישראלית ראו לנכון להיערך מחדש, היערכות שכללה בין היתר את סגירת העיתון הכושל אל-יום ואת הקמת עיתון

29 מכתב, 20.10.1964, ש.ם.

30 מכתב, 10.10.1964, ש.ם.

31 נדיב ששון, 5.11.1964, ש.ם.

32 סיכום פגישות ועדת המנכ"לים להסברה, 7.7.1967, 17.7.1967; ארכיון המדינה,

גל-17018/17.

אל-אנבא' ("החדשות") בעל אורינטציה ומוניטין חדשים, שנה בערך לאחר מלחמת 1967.³³ אל-אנבא' המשיך את קווי המדיניות של אל-יום אך בצורה משוכללת יותר, במטרה לחדור טוב יותר לחברה הערבית ולקבוע את סדר יומה הציבורי.³⁴ צוות הקמת העיתון הגדיר אותו כעיתון רשמי, ש"ייצג את העמדה הרשמית של המדינה" ויפנה אל קוראים ערביים "בישראל, בגדה המערבית ורצועת עזה ובמדינות ערב".³⁵ כדברי צוות ההקמה, קהל יעד זה אמור להכתיב את תכניו ומדיניות העריכה של העיתון.³⁶ מרבית העורכים והעיתונאים שעבדו עבור אל-יום המשיכו להפעיל גם את אל-אנבא', אך עתה ניצבו בפני אתגרים חדשים לאחר כיבוש השטחים הפלסטיניים במלחמת 1967. הללו ביקשו לחדור ולהשפיע גם על החברה הפלסטינית בשטחים החדשים שנכבשו. משימה זו לא הייתה פשוטה כלל וכלל שכן אוכלוסייה פלסטינית זו הושפעה מגופי תקשורת מקומיים רבים כמו גם מהעולם הערבי,³⁷ וגם משום שנדרשה מדיניות מתחכמת יותר של הסוואת הקשר הרשמי שבין העיתון לבין הממשלה. הלכה למעשה, ביקשו עורכי אל-אנבא' לקבע בקהילות הפלסטיניות את הרושם, שהעיתון הוא דוברו של האדם הממוצע, וכי הוקם לשרת את קוראיו ולהתייחס לבעיותיהם.³⁸

בדומה לאל-יום, גם אל-אנבא' היה עיתון ממסדי, שנתמך כספית על ידי גורמים רשמיים, בעיקר משרד היועץ לענייני ערבים וההסתדרות. עיון בפרוטוקולים של ישיבותיה המתועדות של מועצת המנהלים של העיתון מגלה תלות כלכלית של העיתון בתמיכת הממשלה וכן את קשייו להבטיח את המשכה של תמיכה זו.³⁹ העיתון עשה מאמצים להרחיב את תפוצתו ולנצל את הקשרים האישיים בין מנהליו ובין גורמים רשמיים, על מנת לייצר לחץ על אותם אזרחים ערביים שהיו קרובים למפלגת השלטון ולמשרדי ממשלה, לקרוא את העיתון. מנהלי העיתון אף ניסו לזכות באמנם של מנהיגי הקהילה הפלסטינית במזרח ירושלים ולהפכם לקוראים קבועים. במסגרת זו יזמו פגישות עם דמויות משפיעות, כמו אנואר נוסייבה, כדי לחדור לחברה הפלסטינית ולהיטיב

33 ש.ם.

34 ראו מכתב הצהרת כוונות, שנכתב על ידי שמואל ברחיים, לגבי הוצאתו של העיתון בערבית לציבור הערבי בישראל, 18.9.1958; ארכיון המדינה, ג-5498/12.

35 ארכיון המדינה, גל-17018/17.

36 ש.ם.

37 ריאיון אישי עם אדמונד זחייק, ש.ם.

38 ארכיון המדינה, גל-117048/11.

39 ארכיון המדינה, גל-617033/6.

להתחרות עם עיתונים מקומיים, במיוחד עם היומון אל-קודס, שהיה העיתון הפרו-ירדני הנפוץ ביותר בשטחי הגדה ואשר אימץ עמדה לאומית פלסטינית בשנות השבעים המוקדמות (Jamal, 2005a).⁴⁰

שלוש מטרות עיקריות היו לאל-אנבא': ראשית, לבסס תדמית של מרחב ציבורי פתוח, שבו קולות ערביים מגוונים יכולים להשתתף בדיון הנוגע ליחסי המדינה עם המיעוט הערבי החי בתוכה ועם שכנותיה הערביות.⁴¹ שנית, הממונים בעיתון השתוקקו לקדם את קבלתה של ישראל כעובדה מוגמרת שיש לכבדה ולפרסם את רצונה לשלב את האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בבניין המדינה ברוח הצהרת העצמאות. העיתון הפיץ את הרעיון שישראל הנה מדינה אחת מני רבות שזכתה לעצמאות בשנות ה-40 המאוחרות, ולכן יש לראותה כחלק מגל של דה-קולוניזציה עולמי לאחר מלחמת העולם השנייה. עמדה זו באה להסיח את הדעת מהעמדה הערבית השלטת באותה תקופה, אשר ראתה בישראל מדינה קולוניאלית כובשת, ולחזק את ההקשר שקידם השיח השליט בישראל, שקשר את המדינה עם מדינות פוסט-קולוניאליות אחרות, שזכו לעצמאות לאחר מאבק במעצמה קולוניאלית מערבית. העיתון אימץ את עמדת הממשלה הרשמית הרואה בישראל ביטוי לקשר ההיסטורי והתרבותי שבין העם היהודי ל"ארץ ישראל", אשר במהלך ההיסטוריה נקטע בכוח, ומכאן שהקמתה של המדינה אינה אלא ביטוי לאיחוי הקרע בין העם היהודי למולדתו.

בענייני פנים העיתון הדגיש צעדים בונים, כמו חיבורים לחברת החשמל, סלילת כבישים וכו', שננקטו כלפי פלסטינים נאמנים, ובה בעת התעלם מסוגי מדיניות שנגעו להפקעת קרקעות ומעצרים של פעילים לאומיים. כמו כן הוא עודד פלסטינים בעלי דעות אוהדות לכתוב מאמרים שהדגישו את ההתקדמות שחלה ביחסי יהודים-ערבים; דגש מיוחד ניתן לניסיונם של גורמים רשמיים במדינה לפתור בעיות מקומיות בכפרים הערביים. מנהלי העיתון היו מוכנים אף להרחיק לכת בקבעם, כי "העיתון ישמש במה פתוחה להבעת דעות אף אם אין הן עולות בקנה אחד עם המדיניות הרשמית, אך העיתון ידאג שה'מילה האחרונה' תהיה ברוח מדיניות הממשלה".⁴² עוד הוסכם, כי העיתון "ידגיש

40 ראו פגישה עם אנואר נסייבה, שר בממשלה הירדנית לפני הכיבוש, המתועדת במכתב שנשלח מעורך העיתון, יצחק ברי-משה, לחברי מערכת העיתון, 19.5.1969: ארכיון המדינה, גל-17033/6. על מיקומו והשינויים בעמדתו של עיתון אל-קודס ראו Jamal, 2005a.

41 ראו דיון של מנהלי העיתון, 19.10.1971, 23.3.1972, ארכיון המדינה, גל-17084/13.

42 ראו מסמך המסכם את ההסכם שהושג בפגישת מנהלי העיתון ב-19 באוקטובר 1971, שם.

כיצד פותרת ישראל את בעיותיה הפנימיות (חברתיות, כלכליות, מדעיות וכו')". הסכמה זו משקפת את החיפוש אחר דרכים מניפולטיביות לשכנע את הציבור הערבי שישראל חזקה ושעליהם לצפות שבעיותיהם יפתרו אם אך יגישו תלונה.⁴³ כדי לבסס את יומרת העיתון לשקף את הפלורליזם והליברליות הישראלית החליטה הנהלת העיתון לפרסם טור קבוע של מוחמד חסנין הייכל בגיליון ימי ראשון, אבל שמרה לעצמה את הזכות להגיב "מדי פעם על מאמרים אלה ולהפריך את הניתן להפריך".⁴⁴

שלישית, העיתון שם לו למטרה לעודד אזרחים ערביים לאמץ קו פייסני בפתרון בעיותיהם מול המדינה. כפי שציין שמואל טולדנו, היועץ לענייני ערבים, אחד האחראים על הוצאת העיתון, מטרתם היתה לסייע לצמיחתם של "ערבים שקטים".⁴⁵

אל-אנבא' ניצב בפני בעיות כלכליות חמורות עם דעיכתה של ההסדרות ותחילת ההפרטה והליברליזציה של הכלכלה הישראלית, שהובלה על ידי ממשלות בגין הראשונה והשנייה ונסיגת משרד ראש הממשלה ממימון העיתון. הפסקת התמיכה הרשמית בעיתון הובילה לסגירתו בשנת 1984.⁴⁶ ואולם עוד בטרם נסגר הלכה למעשה, קיומו הפך למיותר. זאת, לא רק בשל המספר המצומצם של קוראיו, אלא בעיקר משום שהאזרחים הפלסטינים כבר הפנימו עד אז את הרציונל המדינתי שהעיתון ניסה לקדם, ובמיוחד את ההנחה שהפלסטינים הם מיעוט בתוך מדינה יהודית בת-קיימא;⁴⁷ באמצע שנות השמונים כבר ראו מרבית הפלסטינים באזרחותם הישראלית דבר נתון והפנימו את מעמדם כמיעוט במדינה הנשלטת על ידי הרוב האתנו-דומיננטי היהודי (Smooha, 1989), ועל אף שנשמעו קולות מתנגדים מצד מספר תנועות פוליטיות קטנות, כמו תנועת אל-ארד בשנות השישים ובני הכפר בשנות השבעים, הרי שבעיקרו הפך השיח הפוליטי הערבי בתוך ישראל לישראלי (Bishara, 2003). אמנם לא מדויק יהיה לטעון שתוצאה פוליטית זו הנה פועל יוצא של מדיניות ההסברה של מוסדות התקשורת הערביים הרשמיים לברם; עם זאת אי אפשר להתעלם מתפקידם של מוסדות תקשורת אלה כמנגנון ליצירת מסגרת משמעות חלופית כלפי האזרחים הפלסטינים.

43 ש.ם.

44 ש.ם.

45 ראו את דבריו של שמואל טולדנו, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, ארכיון המדינה,

ג-304/63.

46 על הקשיים הכלכליים של אל-אנבא' ראו ארכיון המדינה, גל-17084/13.

47 על משמעותה של מגמה זו ראו בשארה, 1996.

קוראי אל-אנבא' ה"טבעיים" מקרב הערכים אזרחי ישראל השתייכו למה שכונה בספרות בנושא החברה הערבית "האליטה הסתגלנית" (Layish, 1975; Landau, 1993). למרות שרבים מהם לא קראוהו מתוך בחירה, במיוחד מורים בבתי ספר ששודלו לקרוא את העיתון, הרי שבסופו של עניין התרגלו לנוכחותו. מאחר שאל-אנבא' ביקש לתת קול לאותם פלסטינים שהאמינו במאמצייה של המדינה לשפר את תנאי החיים של הקהילה הערבית, הוא היווה גורם משיכה עבור קוראים שאפתניים. אלה היו למפיצים בולטים של האידאולוגיה הרשמית, שביקשה לבסס את הטענה להלימה בין התנהגות טובה לבין שיפור תנאים. בשונה מעיתון אל-יום שרצה לעודד תמיכה במפלגות ציוניות ותמיכה בישראל בקרב אזרחי ישראל הפלסטינים, עיתון אל-אנבא' נקט מדיניות פתוחה יותר והסתפק בהרגלת קוראיו לקבלת ישראל, גם אם קבלה זו נבעה מחוסר ברירה בשל כוחה של ישראל במישור הצבאי, הכלכלי והדמוקרטי. העיתון התקשה לרכוש את אמונם של הפלסטינים בשטחים הכבושים, בעיקר בעקבות פעילות הצבא האלימה, אשר באה לידי ביטוי בהפקעות נרחבות של קרקעות, הריסת בתים ומעצרים של פעילים פוליטיים, ובעקבות הצלחתו של אל-קודס.

מתוך רצון להרחיב את תפוצתו של אל-אנבא', נקט יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים מדיניות "ליברלית" יחסית של פרסום. הוא החליט לפרסם עמדות בעד ונגד קווי מדיניות כאלה ואחרים בשטחים הכבושים, כדי לחזק את הרושם שמדובר בממה חופשית הדואגת לאינטרסים של ציבור קוראיה. אחד הביטויים העיקריים למדיניות זו של העיתון היה פתיחת הבמה לדיון על רעיון הקמת מדינה פלסטינית בשטחים הכבושים, עמדה שבה תמכו כמה אישים בולטים בשטחים הפלסטינים הכבושים, בניגוד לעמדת אש"ף הרשמית וירדן, שהתנגדו לרעיון באופן מוחלט. אל-אנבא', בהנהגתו של יעקב חיזמה, נתן בימה לתומכי הרעיון בכדי לקנות את לבם של קוראים פוטנציאליים ולנהל את מלחמתו הפסיכולוגית של העיתון בצורה מתוחכמת, המאפשרת התמודדות עם שני העיתונים החדשים שהחלו יוצאים במזרח ירושלים ומופצים בשטחים הכבושים, אל-פג'ר ואל-שעב (Jamal, 2000).⁴⁸

אך מדיניות תעמולה זו נתקלה במציאות קשה שהביאה לכך שציבור קוראיו של אל-אנבא' פחת באופן הדרגתי עד לסגירתו בשנות השמונים המוקדמות. סגירת העיתון הייתה אחד הסימנים לשינויים שהתחוללו בתוך קבוצת האליטה הערבית ה"סתגלנית", ובמיוחד עדות להתכווצותה, לאחר שאחיות העיתון בקרב ציבור קוראים בשטחים הכבושים לא צלחה.

48 ראו מכתב תגובה של חיזמה לשמואל טולדנו מיום 15 ביולי 1973, ארכיון המדינה, גל-17084/11.

לסיכום, נוכח אכזריותו של הממשל הצבאי שכפה מדיניות נוקשה בכל הנוגע לחופש התנועה, ההתארגנות והביטוי וקבע במידה רבה את הטון הממשלתי לגבי מרחב התמרון של האזרחים הערביים עד לביטולו ב-1966, ולנוכח המשך קיומה של מערכת פיקוח מפותחת מטעם המדינה לאחר ביטול הממשל הצבאי (Lustick, 1980), קיומה של מערכת תקשורת בשפה הערבית תרמה לאשליה של מרחב ציבורי פתוח וליברלי. תרמו לכך גם הקולות הערביים הנאמנים, שהדגישו את מאמצי המדינה לסייע בפתרון בעיותיו של המיעוט הפלסטיני בנושאי סלילת כבישים, תשתיות למים וחשמל, מערכת חינוך ומתקני בריאות ורווחה. גורמים ערביים רשמיים במגוון מגופי המדינה, במיוחד מנהלי בתי ספר ובעלי תפקידים בהסדרות, הפכו למנהיגי דעה פעילים שקידמו את תכניות המדינה לחדור לחברה הערבית דרך שיעור התרבותי. הללו היו לשכבה מוצקה של תועמלנים שסיפקו למדינה את הקול הפנימי האוהד לו הייתה זקוקה.

עיתונים ערביים אלטרנטיביים

נוכח היעלמותם של עיתונים ערביים רבים בעקבות הנכבה, הופעתו מחדש של השבועון אל-אתיחאד כבר באוקטובר 1948 היה בה כדי להפתיע. כעיתון ערבי אותנטי, אל-אתיחאד הפך לקול ערבי חיוני במרחב הציבורי הישראלי לאחר 1948, בהיותו לאורך תקופה ארוכה הפרסום הערבי היחיד ולמעשה אחד מהקולות האנטי-ציונים המעטים, שסיפקו ביקורת שיטתית על המדיניות הממשלתית הנהוגה כלפי הקהילה הערבית וקול חלופי לזה של גופי ההסברה של המדינה. למרות שישנם כאלה שהאשימו את אל-אתיחאד, מנקודת מבט פלסטינית, באימוץ קו מערכתי קונפורמיסטי, שלפיו לא רק התנועה הציונית אחראית לנכבה אלא שיש לתלות את האשם בכוחות הערבים "הריאקציונריים", ובמיוחד בהנהגה הפלסטינית דאז, העיתון נקט עמדה ביקורתית כלפי מדיניות מדינת ישראל מתחילת דרכו (יעקבסון, 2000). בכלל זה הציג העיתון דעות מוצקות בנוגע למדיניות המפלה של המדינה וסימן את המדיניות הטריטוריאלית-קרקעית שלה, שהפכה את מרבית האדמות הערביות הפרטיות לאדמות ממשלה כיעד מרכזי לביקורת (Nahas, 1976). כבר בשנת 1948 העיתון קרא להחזרת הפליטים הפלסטינים למקומות מגוריהם המקוריים.

לאור כל אלה נשאלת השאלה הבאה: אם אל-אתיחאד היווה קול מתנגד, מדוע התירו הרשויות הישראליות בכל זאת את פרסומו, בשעה שאותן רשויות עצמן תרו אחר אמצעים שונים של שליטה ודיכוי הפלסטינים שנשארו בגבולות המדינה? מבין שלל ההסברים האפשריים לכך אדגיש שלושה: הראשון,

שהרשויות הישראליות היו מעוניינות בקימו של עיתון בשפה הערבית שתמך בתכנית החלוקה ובהקמת מדינת ישראל ותקף את המנהיגות הערבית במדינות ערב והאשים אותה בלאומנות וריאקציונריות. הסבר שני קשור לכך שייתכן והרשויות הישראליות היו מעוניינות ביצירת אשליה דמוקרטית כדי לזכות באהדת העולם. הסבר שלישי קשור לכך שהעיתון הפך לבטאונה של מפלגה פוליטית יהודית-ערבית המיוצגת בכנסת. ייתכן גם שהרשויות רצו לאפשר מרחב לביקורת עבור הציבור הפלסטיני אך כזה שניתן לפקח עליו מקרוב. כפי שמדגים חלקו זה של מאמרי, אין באלה כדי להפחית מחשיבות התפקיד הפעיל והקריטי שמילא אל-אתיחאד אל מול מדיניות השליטה והפיקוח הישראליים. השבועון הוקם במאי 1944 כבטאונה של הליגה לשחרור לאומי, ארגון ערבי-פלסטיני שהתפצל מהמפלגה הקומוניסטית הערבית-יהודית הפלסטינית. רשויות המנדט הבריטי אפשרו את הוצאתו לאור בהתבסס על פקודת העיתונות המנדטורית משנת 1930, זאת לאור הרציונל, שהוצאתו תספק מידע לציבור הערבי שטיבו פחות רדיקלי מאשר העיתונות הנוטים לקו הלאומני (יעקובסון, 2000: 23). השבועון אימץ קו מערכתי ייחודי, שקרא לפתרון לאומי של הקונפליקט בפלסטין במסגרת דמוקרטית, שבה כלל האזרחים יהיו הריבון.⁴⁹ העיתון ביקר מנהיגים ראקציונרים, ערביים וציוניים כאחד, שביקשו פתרונות פוליטיים שמרניים ולאומניים, שלא מייצגים את "האינטרסים האמיתיים" של כלל התושבים בפלסטין. עם זאת הוא הבחין בין פתרון הבעיה הלאומית הפלסטינית, לה יש לתת עדיפות, לבין מתן זכויות דמוקרטיות לכלל האזרחים, ובכלל זה ליהודים.⁵⁰ העיתון קרא במאמר מערכת ב־1945:

[...] לכן בגישתנו לבעיה אנו מקבלים את האחריות לערוך תכניות לשמירת האינטרסים הלאומיים של אנשים ערביים החיים במדינה ובאותו זמן להבטיח – ללא סתירה – זכויות אזרח מלאות וחופש דמוקרטי לקהילה היהודית שחיה כעת בפלסטין.⁵¹

הליגה לשחרור לאומי התנגדה לחלוקת פלסטין לאורך מרבית שנות קיומה כגוף נפרד עד לאוקטובר 1947 ושאפה להקמת מדינה דמוקרטית בכל שטחה של

49 גיליונות אל-אתחאד, החל מאוקטובר 1948 ועד אמצע שנות החמישים, מדגישים את הקו ההסברתי המבליט את סוגיית צורך שיתוף הפעולה הערבי-יהודי והדאגה המשותפת לדמוקרטיה הישראלית ולרווחת הפועלים, עד שהוא מוטמע בתוך שפת העיתון באופן טבעי.

50 אל-אתיחאד, 15.8.1945.

51 אל-אתיחאד, 31.10.1945, מצוטט אצל יעקובסון, 2000: 38.

פלסטין המנדטורית. היא כיוונה את חיצו ביקורתה כלפי הבריטים, בהאשימה אותם כי הצעת החלוקה של פלסטין היא ביטוי לאינטרסים אימפריאליים. אולם לקראת סוף נובמבר 1947 הליגה שינתה את עמדתה זו ביחס להצעת החלוקה ובפברואר 1948 אף ביטאה את נכונותה להתאחד עם הקומוניסטים היהודיים במטרה לבסס ארגון קומוניסטי ארצי מאוחד בלי הבדל השתייכות לאומית (יעקובסון, 2000; Budeiri, 1979).

בינואר 1948 הרשויות הבריטיות סגרו את העיתון, כיוון שתיאר את הבריטים כאימפריאליסטים וקרא להם לעזוב את הארץ. העיתון נפתח מחדש באוקטובר 1948 לאחר שהליגה לשחרור לאומי התפרקה מכורח הנסיבות ומנהיגיה ביטאו ביקורת עצמית על התנגדותם לתכנית החלוקה, וחלקם הצטרפו למפלגה הקומוניסטית הישראלית, שהכירה בישראל בהתאם לעמדתה הקודמת לקבל את תכנית החלוקה של האו"ם מנובמבר 1947 (Rubenstein, 1985; Budeiri, 1979).⁵² מנגד, מאלו שאימצו קו רדיקלי בליגה והמשיכו להתנגד לחלוקת פלסטין, כדוגמת אמיל תומא, מן המנהיגים הבולטים של הקומוניסטים הפלסטינים בליגה לשחרור לאומי ואחד האידאולוגים המרכזיים שלה, נחסמה הדרך להצטרפות להנהגת המפלגה הקומוניסטית הדו-לאומית הישראלית לאחר 1948. הללו צורפו לדרגים בינוניים של ההנהגה רק בשלבים מאוחרים יותר (דותן, 1991: 501).

אל-אתיחאד הפך אפוא עד מהרה לשחקן מרכזי במרחב הציבורי הערבי ישראלי. זאת אף שבשנותיו הראשונות היה שבועון, ורק לאחר מכן החל להופיע פעמיים בשבוע עד שהפך ליומון ב-1984. הוא מילא תפקיד חשוב בעיצוב דעות ועימות עם רעיונות שהופצו על ידי אל-אנבא' הממסדי. אל-אתיחאד הילך על הקו הדק שבין מחויבותו לפתרון הבעיה הפלסטינית, ובפרט בעיית הפליטים, לבין מחויבותו לביטחון מדינת ישראל. עורכי העיתון סיפקו מידע רב וניתוח פוליטי ביחס למצבם האומלל של הפלסטינים במחנות הפליטים ובמקומות מקלטם. כותביו ביטאו דעות מפורשות בזכות הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית בהתאם לתכנית החלוקה. אך הם מיהרו להבהיר, שהקמת מדינה פלסטינית תשרת בסופו של עניין את ביטחונה של ישראל וכי בניגוד לעמדה הרווחת בקרב הנהגת המדינה, זו לא תסכן אותה. המחויבות לתכנית החלוקה של האו"ם וכתוצאה מכך לקיומה ולביטחונה של מדינת ישראל, הפכו לאקסיומה אידאולוגית מרכזית בשיח המפלגה הקומוניסטית, כפי שהשתקף באל-אתיחאד. דוגמה מאלפת לכך, כפי שאדגים מיד, היא הביקורת שהופיעה מעל דפי העיתון על המדיניות הישראלית. העיתון ביטא את הקו הפוליטי של

52 ריאיון עם מזכיר המפלגה הקומוניסטית, מוחמד נפאע, 3 במרץ 2009.

המפלגה, שלפיו ישראל צריכה להתאים עצמה לחזון המוצג בהצהרת העצמאות, שעליה חתום גם מאיר וילנר, אחד מחבריה היהודיים של המפלגה הקומוניסטית, ועל פיו עליה להיות מדינה דמוקרטית ולכבד את זכויות אזרחיה ללא הבדל דת, גזע ומין.

בה בעת, מנהיגים קומוניסטיים ערביים ביטאו את עמדותיהם הפטריוטיות בשפה אזרחית אוניברסלית. הם נתנו ביטוי לאינטרסים של הקהילה הערבית בישראל תוך דחיקת הרגש הלאומי הערבי והעדפתה של השקפת עולם אזרחית על פניו. הנושא של פתרון הבעיה הפלסטינית צומצם בהדרגה, בעיקר החל מהוועידה ה-13 של המפלגה משנת 1957 עד לכדי נוסחת שתי המדינות, שתורגמה במצע המפלגה בשנות השבעים לסיסמה "שתי מדינות לשני עמים". כתוצאה מכך, הקו המערכתי של העיתון ביסס את ההבחנה הפוליטית בין קיומה של המדינה וביטחונה, מצד אחד, לבין מדיניות הממשלה, מצד שני. המדינה הוצגה כעובדה נתונה, אך מצויה בסכנת הכחדה בשל קו המדיניות הלאומי שאומץ על ידי הנהגתה הציונית. עמדה פטריוטית אזרחית זו משתקפת בדבריו של אמיל חביבי, שהיה אחד המנהיגים הערביים המרכזיים במפלגה הקומוניסטית:

הקומוניסטים בהיותם כאלה חשים אחריות מרבית לעתיד האומה. המפלגה הקומוניסטית היא המצפון והכבוד של האומה. היות שכך, התווית "יהודים וערבים קומוניסטים" מציינת את הדרך בתוך המסגרת המפלגתית שלהם כדרך היחידה ליישוב הקונפליקט הישראלי-ערבי, היא הוכחה ניצחת לכך שתוכנית זו מבטאת את האינטרסים של שני העמים, והיא תכניתם של הפטריוטים בעלי תחושת האחריות הכבדה ביותר כלפי העם וכלפי עתידו. הקומוניסטים הינם פטריוטים, אשר עמדו בגאווה מול הסתה לאומנית וטרור משטרתי. (חביבי, 1957: 93)

אימוצה של שפה דואלית זו אפשרה לעורכי אל-אתיחאד להתייחס לדאגות של האזרחים הפלסטינים בתוך ישראל, תוך ביטויו של שיח נאמן מול המדינה. שפה זו משתקפת גם בציטוט הבא, שפורסם ב-25 באוקטובר 1948, אף הוא של אמיל חביבי, הנוגע לסוגיית הפליטים, שיכול להוות אינדיקציה טובה למידת הזהירות שנקטה על ידי עורכי העיתון, מצד אחד, ולאומן לבטא את דעותיהם הביקורתיות כבר באותם שלבים מוקדמים, מצד שני:

אילו ערבים היו מסוגלים לחזור לעריהם ולכפריהם בתוך מדינת ישראל, בלתי נמנע הוא שהם היו משתפים פעולה עם יהודים במאבקם לחופש, שלום ועבודה בונה. אילו שיתוף פעולה ערבייהודי זה, שאותו הכוחות

הקולוניאליים לא מעוניינים לראות, היה מתממש, כוחה של הדמוקרטיה היה גובר.⁵³

דבריו אלה משקפים את הקו שננקט על ידי העיתון, שאימץ שיח המנוגד לעמדה הרווחת בעולם הערבי כולו, והרואה בישראל עובדה מוגמרת, תוך שאיפה לפתרון הומני לבעיית הפליטים, פתרון שניתן להשיגו על ידי יישומה של זכות השיבה והקמת מדינה פלסטינית בשטחים שיועדו לכך בתכנית החלוקה (Jamal, 2004). קו זה הפך עד מהרה לקו המערכתי השליט של העיתון, ולכן ביטא דעות ביקורתיות כלפי מדיניותה הרשמית של הממשלה כמו גם דעות הנוגדות את הקו המערכתי של עיתוניה בשפה הערבית. אל-אתיחאד הפך אפוא לבימה מעליה הובעו דעות ביקורתיות מפי מנהיגים קומוניסטיים, שביקשו לבטא את קשייה של החברה הערבית החיה בישראל נוכח המדיניות הנוקשה של הממשל הצבאי, ואת מה שהעיתון כינה כ"מדיניות ההסתה" של גופי התעמולה של המדינה, כפי שבאו לידי ביטוי באל-יום, ומאוחר יותר באל-אנבא'.
מאמר המערכת של העיתון משנת 1953 משקף את השיח שהפך לדומיננטי בעיתון מאז. המאמר לא מסתפק בהתקפה על הממשל הצבאי. הוא משתמש בכינויים ביקורתיים חריפים, כדי לתאר את אופי השלטון הקיים בישראל באותם ימים:

הממשל הצבאי הופך כל יום לאלים יותר ונוקשות המכות, החיפושים, הטרור, המעצרים והכליאה הופכים יום-יום לדבר שבשגרה בגטאות הרשמיים, אשר כפתה ממשלת הבוגדנות הלאומנית, ממשלת הציונים הכלליים ומפא"י, על הקרובים הערבים... מדיניותה של הממשלה הנוכחית איננה משקפת את הדיכוי הלאומי בלבד; היאקציה השלטת וכוחות האופל פונים אל שיטות פשיסטיות, שנועדו לעקור את המיעוט הערבי מאדמת אבותיו ואבותיו, חותרת להרעיבו ולהעמיק את דיכוי כצעד ראשון להשגת יעד שחור משחור זה.⁵⁴

באותו המאמר מדגיש הקו הרשמי של העיתון את "מאבק הציבור הערבי והזדהות הכוחות הדמוקרטיים היהודיים במטרה לחיות חיים חופשיים וחי אחווה."⁵⁵ המאבק המשותף של כוחות אלה לפי אל-אתיחאד הוא למען "עצמאות הארץ, חירותה ואושרה."⁵⁶

- 53 אל-אתיחאד, 25.10.1948.
- 54 אל-אתיחאד, 18.12.1953.
- 55 ש.ש.
- 56 ש.ש.

אל-אתיחאד הפך לקול ייחודי במפת התקשורת הישראלית, דבר שהשתקף בהתנכלויות השלטון אליו. העיתון ביטא את מה שנתפס על ידי הנהגת המפלגה הקומוניסטית כלבו ונשמתו של המיעוט הפלסטיני. העיתון תפס את עצמו כדובר ומייצג את הטוב הציבורי המשותף לכלל האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, ומכאן נבעה ביקורתו על כל כוח פוליטי שחתר לאתגר את כוחה של המפלגה הקומוניסטית (Nahas, 1976; Kaufman, 1997). את הקווים הכלליים של תפיסה זו ניתן לראות בקטע הבא מתוך מאמר המערכת של העיתון:

אין זה מקרי שהמיעוט הערבי מגביר את מאבקו כנגד הדיכוי הזה, נגד הניסיונות לעקירתו מעריו וכפריו, תוך הישענות על תמיכה של הכוחות היהודים הדמוקרטים בישראל. עניינו חיים חופשיים ובשותפות עם האזרחים היהודים... הניצחון במאבק זה דורש בראש ובראשונה חיזוק השותפות היהודית הערבית, שאותה מובילה המפלגה הקומוניסטית והכפלת המאמצים כדי לשים קץ למדיניות הנפשעת, המשמשת את הממשלה כלפי המיעוט הערבי, מדיניות הפוגעת בשמה של ישראל בקרב העמים במזרח התיכון ובעולם ומרחיקה את אפשרויות השלום בין ישראל והמדינות הערביות.⁵⁷ (הדגשות שלי, א"ג)

העיתון הפך עם הזמן לבמה מרכזית לפרשנים אינטלקטואלים ותרבותיים שעמדו מחוץ לזרם המרכזי של התקשורת הישראלית. בכירי הסופרים, המשוררים והאינטלקטואלים הפלסטינים בישראל פרסמו את כתביהם הביקורתיים באל-אתיחאד, דבר שלא היה ניתן לעשותו מעל דפי עיתוני ההסתדרות. דפוס זה הפך את העיתון "הפועלי" לבמה אינטלקטואלית שתרמה תרומה משמעותית לשימור הזיכרון ההיסטורי והתרבותי של שארית העם הפלסטיני שנותרה במדינת ישראל. על אף שפתו הדואלית של העיתון בכל הנוגע לשייכות הפלסטינית, מצד אחד, והישראלית, מצד שני, הוא היווה לאורך שנים רבות שופר מרכזי וכמעט יחיד לביקורת מקיפה על מדיניות ממשלות ישראל בכל תחומי החיים, ובעיקר מנגנון מרכזי להפצת התרבות הערבית-פלסטינית המקומית שהבנתה את הזהות הייחודית של הפלסטינים אזרחי ישראל. חשובה לא פחות היא העובדה, שאל-אתיחאד הפך במרוצת הזמן, בעיקר בעשורים הראשונים לקיומו, לבית ספר לדורות רבים של עיתונאים ערביים בעלי נטייה פוליטית לאומית ומחויבות אידאולוגית. אף על פי שמעולם לא הצליח לזכות בתמיכה פופולרית נרחבת, השפעתו התודעתית, המורלית והאתית היתה ונותרה חזקה.

בניגוד להשפעתו התודעתית, אל-אתיחאד נשאר מוגבל למעגלים החברתיים הקרובים למפלגה הקומוניסטית ולחבריה, שהיו יעד קבוע לפיקוח השב"כ. ניתן ליחס את תפוצתו המוגבלת אם כן למספר סיבות, למשל, לדה-לגיטימציה שנעשתה לו על ידי רשויות המדינה כך שקוראיו נתפסו כמתנגדים שסומנו כמטרה על ידי השב"כ. צריך לזכור, כי במצב שבו הרשויות הישראליות שלטו במרחב התמרון של האזרחים הערביים, ובמיוחד בחלק ניכר מאפשרויות הגישה לשוק העבודה, סימונו של אדם כמתנגד על ידי השב"כ היה כרוך במחיר כבד, למשל מבחינת תעסוקה, תנועה ועוד (כהן, 2006).

סיבה אפשרית נוספת היתה שהעיתון ביטא עמדות של מפלגה פוליטית אופוזיציונית במציאות חברתית שבה התחוללה תחרות עזה בין מפלגת השלטון מפא"י לבין מפלגות אופוזיציה, ובראשן המפלגה הקומוניסטית, על תמיכתם הפוליטית של האזרחים הפלסטינים. הרשימות הערביות המזוהות עם מפלגת השלטון מפא"י נלחמו במפלגה הקומוניסטית ובעיתונה על בסיס יומימי, והשתמשו באל-יום ומאוחר יותר באל-אנבא' ככימה לקידום עמדותיהם.⁵⁸ הרשימות הערביות ודוברן הבלתי רשמי, העיתון אל-אנבא', תפקדו כסוכנים של הפחדה ואיום בחברה הערבית, כדי לזכות בתמיכת הציבור הערבי לטובת מפלגת השלטון והרשימות הערביות הכפופות אליה (Jamal, 2006). מנהיגי אותן רשימות הפכו למתווכים בין סוכנויות המדינה לבין הציבור הערבי וביססו רשת קליינטים נרחבת שנתמכה על ידי רשת מחתרתית של מודיעים (כהן, 2006; Lustick, 1980).

מנהיגיהן המסורתיים של הרשימות הערביות החל משנת 1949 ועד סוף שנות השבעים היו בעלי כוח פוליטי חזק בחברה הפטריארכלית, ונסמכו לחלוטין על סוכנויות המדינה לסיפוק צרכי הבסיס היומיומיים, כמו תעסוקה, אספקת מים וחשמל, הקמת בתי ספר ואשרות תנועה. "מלחמת" התעמולה שהם קידמו כנגד המפלגה הקומוניסטית ותומכיה השפיעה על מעמדו של אל-אתיחאד ואימה על קוראים פוטנציאליים של העיתון. סיבה נוספת ראויה לציון, שהגבילה את תפוצתו של אל-אתיחאד, הייתה התמקדותו העיקשת בנושאים פוליטיים בכלל ובסכסוך הישראלי-פלסטיני בפרט. לאחר 1967 הפנה העיתון את מרבית תשומת לבו למדיניות הכיבוש בחברה הפלסטינית שמעבר לקו הירוק ולמאמצים הבינלאומיים שנעשו על מנת לקדם משא ומתן בין ישראל לבין העולם הערבי. כתוצאה מכך, קהל המרכזי הגיע מן הפלחים היותר פוליטיים ורדיקליים של

58 ריאיון אישי עם סאלם ג'בראן, עורך אל-אתיחאד בשנים 1987-1992. נצרת, 10 במרץ 2009.

החברה הערבית, שמספרם היה מצומצם. בהדרגה, בדומה לעיתונים בבעלות מפלגתית בכל העולם, אל-אתיחאד החל מאבד את קוראיו לטובת העיתונות הפרטית המסחרית, אשר התחילה להופיע במרחב הציבורי הערבי במהלך שנות השמונים וסיפקה חדשות רכות ומידע בידורי (Jamal, 2009).

עד שנות השמונים המוקדמות נותרו השבועון אל-אתיחאד והיומון אל-אנבא' העיתונים המובילים בשפה הערבית, שמשכו תשומת לב רבה יחסית בקרב האליטות הערביות. עיתונים אלה היוו גורם משיכה למונהיגים בשתי קבוצות אליטה השייכות לקטבים מנוגדים, שהחלו לצמוח באותן השנים: האליטה הקומוניסטית-לאומית והאליטה המזוהה עם המפלגות הצינוניות, בעיקר מפלגת העבודה (Ghanem, 2001). קוראי אל-אנבא' השתייכו למעגלים המסורתיים והבלתי משכילים המזוהים עם רשימות ערביות כמו הרשימה הדמוקרטית לערביי ישראל, קידמה ופיתוח, שיתוף ואחווה והרשימה הערבית המאוחדת, או שהגיעו ממערכת החינוך, ואילו קוראי אל-אתיחאד נמנו עם מעגלים חברתיים הקרובים למפלגה הקומוניסטית או המזוהים עמה. קבוצת קוראים זו נחלקה לשתי קבוצות משנה עיקריות: האחת, האליטה המשכילה בערים והשנייה, קוראים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, בעיקר פרולטריון, שהפך בהדרגה למזוהה עם המפלגה הקומוניסטית וראה בה מייצגת ודוברת הקהילה הערבית בישראל (Kaufman, 1997). בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה קרא חלק מהאליטה הקומוניסטית לגיוס הנוער הערבי לשירות צבאי מתוך אמונה שישראל עתידה לפתח דמוקרטיה שוויונית.⁵⁹ ואולם משהעמיק הממשל הצבאי ומנהיגים קומוניסטיים ערביים מצאו עצמם נרדפים, הטון של גופי התקשורת של המפלגה החל להשתנות. אל-אתיחאד הפך בהדרגה לכמה של קומוניסטים פרו-לאומיים שאיזו בין קוסמופוליטיות כערך בסיסי שראוי לקדמו לבין שיוך לאומי כזהות תרבותית שיש לכבדה (ג'מאל, 2004). הדבר שיקף את השינויים שהתרחשו בתוך האליטה הקומוניסטית, שגדלה בהתמדה והפכה לקול אופוזיציוני למדיניות הישראלית כלפי המיעוט הערבי (Kaufman, 1997).

נוכחותו של אל-אתיחאד עודדה תנועות פוליטיות נוספות בקהילה הערבית להוציא לאור פרסומים משלהן. כך למשל עיתונה של תנועת אל-

59 ב-16.1.1950 שאל תאופיק טובי בכנסת: "מדוע הממשלה לא מחילה על האזרחים הערביים את חוק השירות, למרות העובדה שרבים מהם הראו נכונות למלא את חובתם וציפו לקבל את כל זכויותיהם? אין ספק שזהו אחד מההיבטים של אפליה קיצונית במדיניות הממשלתית, אשר עומדת בניגוד לכל המאמצים לזכות בנאמנות של הציבור הערבי". דברי הכנסת, ישיבה קד, עמ' 525-534.

ארד שהתאפיינה בתפיסת עולם לאומית, אשר הופץ בצורה בלתי סדירה בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים, תחת שמות שונים כמו אל-ארד אל-טייבה, הריח של אל-ארד ועוד. מאמצי תנועת אל-ארד להשיג רישיון להוצאת עיתון רגיל נדחו על ידי שר הפנים, שבסמכותו לאשר על פי החוק את הוצאתם לאור של עיתונים בישראל. כדי לגבור על המגבלות החוקיות, הפיקו אנשי אל-ארד פרסומים חד-פעמיים ספורדיים ונפרדים, שאפשרו לתנועה להימנע מהצורך לבקש רישיון תחת החוק הישראלי (Landau, 1969). אבל גם פתרון זה שימש רק לתקופה קצרה, שכן בנובמבר 1964 הוכרזה תנועת אל-ארד כבלתי חוקית על ידי שר הביטחון, לוי אשכול, מתוקף הסמכות שניתנה לו לפי תקנות החירום (שם: 99). החלטתו זו של שר הביטחון הוכרזה כחוקית על ידי בית המשפט העליון הישראלי, ובכך שמה קץ למאמץ להעלות קול לאומי ערבי במרחב הציבורי הישראלי באופן כללי ובמרחב הציבורי הערבי במיוחד.

אל-מרצאד, עיתונה של מפ"ם, שראה אור בשנים 1951-1969, הוא עיתון נוסף שראוי לציין. אל-מרצאד הצליח למשוך עיתונאים ערביים רבים, שהציגו בחסותו רעיונות שאתגרו עמדות פוליטיות הקרובות לקו התעמולתי של המדינה. סופרים ומשוררים ידועי שם ובעלי מעמד בחוגי האליטה הלאומית הערבית דאז, ביניהם ראשד חוסיין, פאוזי אל-אסמר, ראסמי ביאדסה, מוחמד ותד ואחרים היו לעיתונאים פעילים באל-מרצאד, והפכו אותו לעיתון אטרקטיבי שהצליח לבטא במידה רבה את צרכי החברה הערבית, תוך כדי התמקדות באתגור השליטה הפוליטית הישראלית אך בלי להיכנס לנבכי מערכת השליטה התרבותית שהייתה עשויה לגרור אותם למאבק סביב זהותה היהודית של המדינה ותפיסתה הציונית. האבחנה בין המישור הפוליטי לתרבותי לא בוטאה אמנם במפורש, אך ההתרחקות מדיון בזהות האתנו-לאומית של המדינה מצביעה על אבחנה זו. הדבר בא לידי ביטוי בביקורת מקיפה על הממשל הצבאי ועל האפליה בחלוקת המשאבים על ידי המדינה, מבלי להתייחס לאידאולוגיה הרשמית שלה ולזהותה האתנית כגורמים מרכזיים למדיניות במישור הפוליטי. עיתונאים אלה כתבו טורים ודיווחים שאתגרו עמדות רשמיות, כפי שבוטאו באל-יום, מצד אחד, ועמדות קומוניסטיות שהוצגו על ידי דמויות בולטות באל-אתיחאד, כמו אמיל חביבי ואמיל תומא, מצד שני.

עצם קיומו של אל-מרצאד שיקף את התחכום של המעקב התרבותי שניהלה מערכת השליטה הישראלית, שאפשרה קיום של גופי תקשורת שנתנו במה לרעיונות ביקורתיים ערביים, אך זאת תוך תחיתתם בתוך מסגרת מושגית שנתנה לגיטימציה לקיומה של המדינה היהודית. כך הצליחו הרשויות להקרין דימוי של מדינה ליברלית מבלי לאבד את יכולתן להפעיל מדיניות פיקוח

ומעקב. אולם חופש הביטוי והבעת עמדות ביקורתיות לא גרם להסתרת מדיניות הדיכוי הפוליטי, נישול הקרקעות באמצעות מנגנונים חוקיים שונים ויצירת תלות כלכלית מלאה של החברה הערבית בחברה היהודית ובמוסדות המדינה.

סיכום ומסקנות

הדיון בעיתונות הערבית בעשורים הראשונים לקיומה של ישראל המחיש כי מדינת ישראל השתמשה באמצעים שונים כדי לחברת מחדש את האזרחים הפלסטינים שנשארו בגבולותיה לאחר מלחמת 1948. היא שאפה למחוק את זיכרוננו ההיסטורי של המיעוט שקשר אותו לעברו הפלסטיני ולחנכו לקבל את הפיצול של העם הפלסטיני שהתפזר לקהילות שונות במדינות שונות. מדינת ישראל השתמשה במנגנוני "משטור זהות" שונים כדי להבנות זהות ערבית חדשה, הכפופה לתהליך בינוי האומה הציוני. ייצור הסכמה בקרב הפלסטינים לקיומה היה בין המטרות המרכזיות ביותר שנטלה על עצמה המדינה.

מדינת ישראל ניצלה את מצב אוכדן העצות, היעדר המנהיגות וקשיי היומיום של המיעוט הערבי פלסטיני לאחר מלחמת 1948 במטרה לנשלם הן מאדמתם והן מזהותם הלאומית. הממשל הצבאי שנכפה באוקטובר 1948 היה המנגנון המרכזי שסייע להשגת המטרה הראשונה. בתוך זמן קצר הולאמו מרבית האדמות הערביות והועברו מידיים ערביות לידיים יהודיות. המדינה הצליחה באמצעים שונים "להצדיק" החרמות אדמה מסיביות אלה, שסייעו לכיסוס תלות כלכלית מוחלטת של המיעוט הערבי במשאבים יהודיים. ואילו מערכות החינוך והתקשורת היו הכלים המרכזיים שסייעו להשגת המטרה השנייה. המדינה שאפה להשיג השפעה דומה ברמה התרבותית וברמת הזהות. על המיעוט הערבי פלסטיני היה להפוך לקהילה "ערבית ישראלית" הכפופה לסדר האתני פוליטי המדיר שהמדינה ביקשה לבסס. על מיעוט זה היה להפוך ל"שקט" ולקבל את "גורלו" בתוך פרויקט בניית האומה העצום של המדינה הישראלית-יהודית.

התקשורת היתה לאחד מהמנגנונים העיקריים לקידום ההסכמה וה"שקט". התקשורת שבשליטת המדינה שאפה להבנות מרחב ציבורי ידידותי לפרויקט בינוי האומה הציוני. יהודים ממוצא מזרחי מילאו תפקיד חשוב בקידום מטרה זו, זאת תוך ביסוס הרושם שהשירותים שסיפקו נועדו לסייע לצרכים האמיתיים של הקהילה הערבית עצמה. גופי תקשורת שונים, בעיקר שני היומונים, אל-יום ואל-אנבא', הפכו לבמה מרכזית שבאמצעותה קודמה מטרה זו. לכך יש

להוסיף את הרדיו הישראלי בערבית – **צות אסראאיל** – שמחמת קוצר היריעה לא הייתה אליו התייחסות במאמר זה, שהחל לשדר על בסיס יומי בשנת 1958 לאחר תקופה ארוכה שבה שידר חדשות בלבד. גופי תקשורת אלה נשלטו על ידי עורכים ועיתונאים יהודיים שמוצאם בארצות ערב, ששיתפו פעולה באופן הדוק עם סוכנויות ממשלתיות שמטרתן הייתה לקדם את ההסכמה בקרב הקהילה הערבית וכן לייצר חומרי תעמולה שנועדו לעולם הערבי. המטרה המרכזית של אותם חומרי התעמולה הייתה להראות שהמיעוט הערבי פלסטיני חי בשלום ובשלווה עם המדינה היהודית, ובה מתייחסים אליו כשווה לאזרחים היהודיים. המודעות הפוליטית הלאומית הפעילה של המיעוט הפלסטיני בישראל למן שנות השבעים ואילך מראה כי מטרת המשמוע של המדינה לא הושגו במלואן. אחד המוסדות המרכזיים שתרמו להתנגדות למדיניות הממשלה ולשימור הזהות ההיסטורית של המיעוט הערבי הפלסטיני הוא העיתון **אל-אתיחאד**. שבועון זה, ולאחר מכן יומון, הפך לבמה מרכזית שמעליה הוצג מידע פוליטי ותרכותי בשאיפה להגן על זכויות אדם בסיסיות וזכויות האזרח של המיעוט הערבי. **אל-אתיחאד** והעיתונים בעלי הזיקה אליו **אל-ג'דיד** ו**אל-ע'ד** שגם הם הפכו לכמות מרכזיות להתנגדות למדיניות הישראלית – פתחו עצמם לחילופי דעות שהפכו ברבות הימים לגרעין המרחב הפלורליסטי הערבי המצוי כיום.

לסיכום, **אל-אתיחאד** והופעתו בשנותיה המוקדמות של המדינה מצביעים על כך שההתנגדות למדיניות הישראלית התחילה כבר מימיה הראשונים. בניגוד לטענות רווחות בספרות המחקרית, מאמר זה ממחיש ש"יום האדמה" לא היה תחילת המאבק הערבי במדיניות השליטה של המדינה, אלא שיאו של תהליך שהחל לקרום עור וגידים שנים רבות לפני כן. **אל-אתיחאד** והמגזינים הקשורים בו תרמו רבות לתחייה של הזהות הפלסטינית בקרב המיעוט הערבי בישראל לאחר הנכבה, וביססו מודל של מחויבות עיתונאית; הם הפכו לאחד מבתי הספר העיקריים לעיתונאות ערבית, והסמיכו עשרות עיתונאים פלסטינים. מן הראוי לבחון כיצד השפיעו אלה על התפתחות התקשורת הערבית בישראל בשלבים יותר מאוחרים וכיצד הם פועלים לאור המהפכה העיתונאית המשתקפת בריבוי קולות, תחרות ומסחר.

מקורות

אבו חנא, ח'. 1969. **נידא אל-ג'יראח** (צרחת הפצעים), עמאן: מכתבת עמאן.
 אביבי, ש'. 2007. **טס נחושת: המדיניות הישראלית כלפי העדה הדרוזית, 1948-1967**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

- אייל, ג'. 2005. הסרת הקסם מהמזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- בויםל, י'. 2007. צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל: השנים המעצבות – 1958-1968. חיפה: פרדס.
- בלס, ש'. 2009. בגוף ראשון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בשורה, ע'. 1996. "הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע", פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו. שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון: 312-339.
- גאנס, ה'. 2004. תפקידם ומעמדם של אינטלקטואלים פלסטינים בישראל. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גאנס, ה'. 2009. לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל. ירושלים: מאגנס.
- גביוון, ר' וע' אביריא. 1999. השסע היהודי-ערבי בישראל: מאפיינים ואתגרים. ירושלים: המכון הישראלי לרמוקרטיה.
- ג'מאל, א'. 2004א. "בין מולדת, עם ומדינה: פטריוטיזם בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל", א' בן-עמוס וד' בר-טל (עורכים), אוהבים אותך מולדת. תל אביב: הקיבוץ המאוחד: 399-452.
- ג'מאל, א'. 2004ב. "ציונות ליברלית: שיח שיפוטי ואתגרי הרב-תרבותיות בישראל", מדינה וחברה 2(4): 789-823.
- ג'מאל, א'. 2005. תרבות צריכת תקשורת בקרב מיעוטים לאומיים: המקרה של הערבים בישראל. נצרת: אעלאם.
- ג'מאל, א'. 2008. "על תלאות הזמן המוגזע", י' שנהב וי' יונה (עורכים), גזענות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 348-380.
- דותן, ש'. 1991. אדומים – המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל. כפר סבא: שבנא הסופר.
- הירש, ד'. 2002. "באנו הנה להביא את המערב: השיח ההיגייני בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי", זמנים 78: 107-120.
- הרצוג, ח'. 1989. עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות. רמת אפעל: יד טבנקין.
- וייס, י'. 2004. ואדי סאליב: הנוכח נפקד. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- חביבי, א'. 1957. דברים. הקונגרס ה-13 של המפלגה הקומוניסטית הישראלית, תל אביב-יפו: המפלגה הקומוניסטית הישראלית: 93.
- חביבי, א'. 1974. האופטימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמותו של סעיד אבו אל-נחס אל-מתשאאל. חיפה: ערבסק.
- יעקובסון, א'. 2000. הליגה לשחרור לאומי, 1943-1948: שיח אלטרנטיבי בחברה

- הפלסטינית, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
כבהא, מ'. 2004. עיתונות בעין הסערה: העיתונות הפלסטינית כמכשיר לעיצוב דעת קהל 1929-1939. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כבהא, מ'. 2006. העיתונות הערבית בישראל 2006-1984: מכשיר לעיצוב זהות חדשה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה.
- כבהא, מ'. 2006. "יהודים מזרחיים בעיתונות הערבית, 1948-1967", עיונים בתקומת ישראל 17: 445-461.
- כבהא, מ' וד' כספי. 2001. "מירושלים הקדושה ועד המעיין", פנים 16: 44-56.
כהן, ה'. 2006. ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות. ירושלים: כתר.
- לבל, א'. 2005. ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים. כאר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ליסק, מ'. 1999. העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלוננו של כור ההיתוך. ירושלים: מוסד ביאליק.
- מאיר-גליצנשטיין, א'. 2004. "מחויבויות מתנגשות: המנהיגות המזרחית במפא"י בשנותיה הראשונות של המדינה", ישראל 5: 63-97.
- מוצפי-האלר, פ'. 2000. "אינטלקטואלים מזרחים 1946-1951: הזהות האתנית וגבולותיה", ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 152-190.
- מיכאל, ס'. 1976. שווים ושווים יותר. תל אביב: בוסתן.
- משה, י'. 1986. לתולדותיה של הסכרת החוץ של ישראל. תל אביב: להב.
- נאור, מ'. 2005. רבותי, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ. תל אביב: משרד הביטחון.
- נגבי, מ'. 1995. חופש העיתונות בישראל, ערכים בראי המשפט. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- נעה, ק'. 2008. בצדי הדרך ובשולי התודעה דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי. תל אביב: ספרי נובמבר.
- סומך, ש'. 2008. ימים הזויים: פרקי חיים 1951-2000. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- עבו, א'. 2006. הקשת הדמוקרטית המזרחית: בין תודעה לפעולה. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- עטאללה, מ'. 1990. "העיתונות הערבית בישראל", קשר 7: 71-77.
- פילק, ד'. 2006. פופוליזם והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג.

- פלד, י'. 1993. "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת 3: 21-35.
- קורן, א'. 2008. "כוונות טובות: קווים לדמותו של משרד המיעוטים, 14 במאי 1948-1 ביולי 1949", קתדרה 127: 113-140.
- רבינוביץ, ד'. 1993. "נוסטלגיה מזרחית: כיצד הפכו הפלסטינאים ל'ערביי ישראל'", תיאוריה וביקורת 4: 141-151.
- רוזין, א'. 2002. "תנאים של סלידה: היגינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים", עיונים בתקומת ישראל 12: 195-238.
- רכס, א'. 1993. המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומית ערבי-קו אדום. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שוטט, א'. 2001. זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית. תל אביב: בימת קדם לספרות.
- שטרית, ס' ש'. 2004. המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003. תל אביב: עם עובד.
- Abu Ghazalah, A. 1967. *Arab Cultural Nationalism in Palestine, 1919-1948*. Ph. D. thesis, New York University.
- Al-Asmar, F. 1976. *To be an Arab in Israel*. London: F. Pinter.
- Ayalon, A. 2004. *Reading Palestine: Printing and Literacy, 1900-1948*. Austin: University of Texas Press.
- Benvenisti, M. 2002. *Sacred Landscape: Buried History of the Holy Land Since 1948*. Berkeley: University of California Press.
- Bishara, A. 2003. *Al-Arab fi Israel: Ru'oya min-Al-Dakhel* [The Arabs in Israel: A View from Within]. Ramallah: Muwatin.
- Budeiri, M. 1979. *The Palestine Communist Party, 1919-1948: Arab and Jew in the Struggle for Internationalism*. London: Ithaca Press.
- Casey, E. 1998. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press.
- Caspi, D. and Y. Limor. 1999. *The In/Outsiders: The Media in Israel*. Cresskill, N.J.: Hampton Press.
- Cohen, A. and G. Wolfsfeld. 1993. *Framing the Intifada: People and Media*. Norwood, N.J.: Ablex Pub. Corp.
- Day, D. 2008. *Conquest: How Societies Overwhelm Others*. Oxford: Oxford University Press.
- Dor, D. 2005. *The Suppression of Guilt: The Israeli Media and the Occupation of the West Bank*. Ann Arbor, Mich.: Pluto Press.

- Erwin, F. 1994. *The Press and Politics in Israel: The Jerusalem Post from 1932 to the Present*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Firro, K. 1990. *The Druzes in the Jewish State: A Brief History*. Leiden: Brill.
- Ghanem, A. 2001. *The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948–2000*. New York: State University of New York Press.
- Hardt, M. and A. Negri. 2001. *Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirsch, D. 2008. "‘Interpreters of Occident to the awakening Orient’: the Jewish Public Health Nurse in Mandate Palestine", *Comparative Studies in Society and History* 50(1): 227–255.
- Humphries, I. 2004. "Palestinian Internal Refugees in the Galilee: From the Struggle to Survive to the New Narrative of Return, 1948–2005", *Holy Land Studies* 3(2): 213–231.
- Jiryis, S. 1976. *The Arabs in Israel*. New York: Monthly Review Press.
- Jiryis, S. 1981. "Domination by the Law", *Journal of Palestine Studies* 11(1): 67–92.
- Jamal, A. 2000. "The Palestinian Media: An Obedient Servant or a Vanguard of Democracy", *Journal of Palestine Studies* 29(2): 45–59.
- Jamal, A. 2004. "The Ambiguities of Minority Patriotism: Love for Homeland versus State among Palestinian Citizens of Israel", *Nationalism and Ethnic Politics* 10(3): 433–471.
- Jamal, A. 2005a. *Media Politics and Democracy in Palestine*. Sussex: Sussex Academic Press.
- Jamal, A. 2005b. "The Palestinian IDPs in Israel and the Predicament of Return: Between Imagining the Impossible and Enabling the Imaginative", in A. Lesch and I. Lustick (eds.), *Exile and Return: Predicament of Palestinians and Jews*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 133–160.
- Jamal, A. 2006. "Arab Political Leadership in Israel: Ascendance and Fragmentation", *Journal of Palestine Studies* 35(2): 1–17.
- Jamal, A. 2009. *Arab Public Sphere in Israel*. Bloomington: Indian University Press.
- Kahwaji, H. 1972. *Al-‘Arab fi Dhal al-Ihtilal al-Isra’ili min 1948* [The Arabs In The Shadow of occupation Since 1948]. Beirut: The PLO Research Center.
- Kaufman, I. 1997. *Arab National Communism in the Jewish State*. Gainesville:

- University Press of Florida.
- Khalidi, R. 1997. *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*. New York: Columbia University Press.
- Khalidi, W. 1992. *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Washington D.C.: Institute for Palestine Studies.
- Khalili, L. 2005. "Commemorating Contested Lands", in A. Lesch and I. Lustick (eds.), *Exile and Return: Predicament of Palestinians and Jews*. Philadelphia: Pennsylvania University Press: 19–40.
- Kimmerling, B. 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.
- Kimmerling, B. and J. Migdal. 2003. *The Palestinian People: A History*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kretzmer, D. 1990. *The Legal Status of the Arabs in Israel*. Boulder: Westview Press.
- Landau, J. 1969. *The Arabs in Israel: A Political Study*. London: Oxford University Press.
- Landau, J. 1993. *The Arab Minority in Israel: Political Aspects, 1967–1991*. Oxford: Clarendon Press.
- Layish, A. 1975. "Social and Political Changes in Arab Society in Israel", in M. Curtis, J. Neyer and C. Waxman (eds.), *The Palestinians: People, History and Politics*. New Brunswick: Transaction Books: 81–88.
- Liebes, T. 1997. *Reporting the Arab-Israeli Conflict: How Hegemony Works*. London: Routledge.
- Lustick, I. 1980. *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of A National Minority*. Austin: University of Texas Press.
- Machiavelli, N. 1930. *The Prince: Letter to Francesco Vettori*. Roma: Libreria del Littorio.
- Magal, A. 2010. "Al-Mirsad: Mapam's Voice in Arabic, Arab Voice in Mapam", *Israel Studies* 15(1): 115–146.
- Mari, S. 1978. *Arab Education in Israel*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Masalha, N. 2003. *The Politics of Denial: Israel and the Palestinian Refugee Problem*. London, Sterling, Va.: Pluto Press.

- Merry, S. 1991. "Review: Law and Colonialism", *Law and Society Review* 25(4): 889–922.
- Monterescu, D. and D. Rabinowitz. 2007. *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Palestinian-Israeli Towns*. Burlington, VT: Ashgate.
- Motzafer-Haller, P. 1998. "A Mizrahi Call for a more Democratic Israel", *Tikkun: A Bimonthly Jewish Critique of Politics, Culture and Society* 13(2): 50–52.
- Nahas, D. 1976. *The Israeli Communist Party*. London: Croon Helm.
- Pappe, I. 2006. *The Ethnic Cleansing of Palestine*. Oxford: Oneworld.
- Peleg, I. 2007. *Democratizing the Hegemonic State: Political Transformation in the Age of Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peretz, D. 1958. *Israel and the Palestinian Arabs*. Washington D.C.: Middle East Institute.
- Reiter, Y. 1997. *Islamic Institutions in Jerusalem: Palestinian Muslim Organization under Jordanian and Israeli Rule*. The Hague: Kluwer Law International.
- Reiter, Y. 2009. *National Minority, Regional Majority: Palestinian Arabs versus Jews in Israel*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Rubenstein, S.M. 1985. *The Communist Movement in Palestine and Israel, 1919-1984*. Boulder: Westview Press.
- Shafir, G. and Y. Peled. 2002. *Being Israeli: Multiple Dynamic of Citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shenhav, Y. 2006. *Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion and Ethnicity*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Smootha, S. 1989. *Arabs and Jews in Israel*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Stendel, O. 1996. *The Arabs in Israel*. Brighton: Sussex Academic Press.
- Swirski, S. 1989. *Israel – The Oriental Majority*. London: Zed Books.
- Yiftachel, O. 2006. *Ethnocracy, Land and Identity Politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.